

508376

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

XXV.

Szenci Molnár Albert
DICTIONARIUM
LATINOUNGARICUM

Nürnberg, 1604

MTA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE

BUDAPEST, 1990

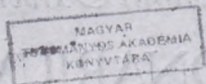
M. TUD. AKADEMIA KÖNYVTÁRA

sz. OB. 01.548.10.10.10

508376

BIBLIOTECA HUNGARICA LANTOIA

LXX

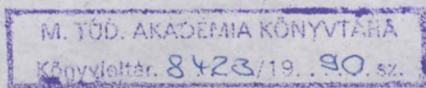
LATINORUM HUNGARICUM

Nagybányai, 1804

AKADEMIAI KÖNYVTÁR

LXX

BIBLIOTHECA
HUNGARICA
ANTIQUA
XXV.

Szerkeszti
KÖSZEGHY PÉTER

IMRE MIHALY
tanulmányai
XXV.

SZENCI MOLNÁR ALBERT
DICTIONARIUM LATINOUNGARICUM

Nürnberg, 1804

MTA IRODALOMTUDOMÁNYI
AKADÉMIAI KIADÓ
Budapest, 1990

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

ACIRAGNIUH

AUQITIA Alapította

VXXI
VARJAS BÉLA

Szerkeszti

KŐSZEGHY PÉTER

XXV.

SZENCI MOLNÁR ALBERT
DICTIONARIUM LATINOUNGARICUM

Nürnberg, 1604

AKADEMIAI KIADÓ
Budapest 1990

SZENCI MOLNÁR ALBERT
DICTIONARIUM LATINOUNGARICUM

IMRE MIHÁLY

tanulmánya

MTA IRODALOMTUDOMÁNYI

INTÉZETE

AKADÉMIAI KIADÓ

1990

A faksimile szövegét közzéteszi
KŐSZEGHY PÉTER

Megjelent
a „Kulturális és történelmi emlékeink
feltárása, nyilvántartása és kiadása”
program keretében

ISBN 963 7602 38—0

ISSN 0067—8007

A kiadásért felelős: Klaniczay Tibor
Készült a Múzsák Kiadó Nyomdájában
Felelős vezető: Horváth László

I.

Valamikor 1592—96 között a strassburgi akadémián tanuló Szenci Molnárt magához hívatta tekintélyes professzora, Johannes Pappus, „... és könyvtárában úgyszólván a keresztyén világ minden nemzetének Bibliáit és szótárait megmutatta, majd így szólt: Testvérem, ha azt mondanám, hogy mindezeket a nyelveket értem, hivalkodó módjára szólnék: a szótárak segítségével mégis az Írás bármely mondását ki tudom nyomozni, hogy fordította bármely nemzet. Ezután azt kérdezte tőlem, van-e magyar nyelvű Biblia, és van-e magyar—latin szótár. Midőn azt feleltem, hogy Bibliánk van, szótárunk nincsen, ő viszont mindkettőt szükségesnek vélte, elmondtam neki, milyen úton-módon juthatna Bibliához, *az utóbbi pedig magamban megfogadtam és az utókornak megígértem.*”¹ E beszélgetés nagy hatással volt Szencire, ezért is örökíti meg szótára első kiadásának egyik előszavában. 1598-

ban Heidelbergben — éppen ereje fogytán — ennek fölidézésével ösztönzi magát titkos fogadalmának és tervének (taciti mei voti ac propositi) beteljesítésére. J. Piscatorhoz intézett 1605-ös levelében is fogadalomból készített művének nevezi szótárát (Absolute votivo Lexico meo Ungarico).² Pappus az ifjú magyarral beszélgetve mindarról érdeklődik, ami a reformáció szemléletében egy anyanyelvű kultúrát nagykorúvá, a többi protestáns európaival egyenrangúvá tesz; ez pedig a Szentírás, latin—anyanyelvű, anyanyelvű—latin szótár és az anyanyelv latin nyelvű grammatikai rendszerezése. Noha ez utóbbit Molnár nem emlegeti, éppen életműve bizonyítja, mennyire együvé tartozónak tekintette mindezeket. Titkos fogadalmat ugyan csak szótára kiadásának kapcsán emleget, de legalább ilyen céltudatosság és kitartás — ha nem is deklarált fogadalom — vezérli a Biblia újbóli kiadásában, emendálásában.

Molnár tervei is a reformáció tudományos, művelődési koncepciójából vezethetők le, amelynek fundamentuma az egyetemes szentírástudomány. Minden megismerő és tudományos tevékenység végső célja az isteni kinyilatkoztatás vizs-

gálata, befogadása; a Szentírás csak a tudományok sokaságával ismerhető meg, amint a tudományok külön-külön is csak a Szentírás intenciójával értelmezhetők: az Írás egyszerre forrás és delta. E koncepció a XVI—XVII. században végigvonul a magyar tudományos gondolkodáson, befolyása alatt tartva még olyan jelentős alkotókat is, mint Apáczai Csere János, a kisebbek közül pedig Miskolczi Csulyak Gáspár.³ Sokan azonban úgy igazodnak hozzá, hogy részleteit nem elemzik teoretikusan. E szentírástudományban különlegesen fontos helyet foglalnak el a Szentírás anyanyelvű fordításához, értelmezéséhez szükséges nyelvi stúdiumok; ezek sok mindent asszimiláltak a reneszánsz irodalom-, nyelv- és tudományszemléletéből. Anélkül, hogy e tényt túlértékelnénk vagy regényes jelentőségűvé nagyítanánk: Szenci Molnár gyerkőcként Göncön és Vizsolyban ennek a szemléletnek hazai legjavát ismerhette meg, amikor Károlyi Gáspár körül serénykedett. Sugallatos volt számára ez a példa: későbbi vállalásai mutatják; hiszen kétszer adja ki a megjobbított Bibliát, s még harmadik edíciót is tervez. Naplójában, levelezésében nyomon követhető, hogy legtöbbet, legmakacsab-

bul a bibliakiadás gondolatával foglalkozik, egészen 1608-ig, a hanai kiadás megvalósításáig. Már 1600-ban él benne az elképzelés, a Heidelbergben tanuló Turi György segítségével szeretné azt megvalósítani. Annál is inkább, mivel Turinak olyan hatalmas patrónusa van, mint Rákóczi Zsigmond, aki a vizsolyi kiadásnak önzetlen fautora volt. Turi azonban fokozatosan meghátrál, 1601-től írott leveleiben pedig föladja korábbi elképzeléseit: „De editione bibliorum Hungaricorum nescio, quid sperem. . . . Quare neque hoc sperare possum de mea conditione, ut tibi in illo conatu istic alicui possim esse auxilio, nisi Deus secus providebit.”⁴ Pedig Szenci mindent megtesz a siker érdekében. 1601 júliusában Frankfurtba érkezik, hogy jártasságot szerezzen a nyomdai munkában, korrektorságban. Johannes Saurius nyomdász-könyvkiadóhoz költözik, hogy közreműködjön a bibliakiadás előkészítésében. Szándékát azonban nem koronázza siker, mivel konfliktusa támad összeférhetetlen mesterével, és a hazai támogatás is bizonytalan; itteni patrónusa pedig még nincs. 1602 februárjában el is költözik Sauriustól.⁵

Hazai pártfogói a terve mellett való kitartásra buzdítják, Siderius János és Asztalos András ehhez anyagi segítséget is ígér. Utóbbi 1602-ben kiküldi néki a vizsolyi kiadás egy példányát, amely azonban elkallódik.⁶ Molnár 1603 közepéig újabb erőfeszítéseket tesz, támogatja és kitartóan biztatja őt ebben a Heidelbergben ekkoriban tanuló Taksonyi Péter.⁷ Szenci Molnár már 1602 elejétől elmélyült bibliai stúdiumokat folytat, ehhez nem kisebb exegeta, mint David Pareus segítségét kérte és kapta meg.⁸ Újabb nyomdászok után érdeklődik, akik elvállalnák a roppant munkát. 1603 májusában megkezdül az elkallódott kötet, Taksonyi Péter a heidelbergi akadémiai könyvtárban helyezi el, ahol azután Molnár rendelkezésére áll.⁹ Csakhamar azonban az eddiginél is nagyobb akadályok tornyosulnak; a mostanáig a kiadást leginkább szorgalmazó Asztalos András veszedelmet lát az újbóli és mostani megjelentetésben. 1603 augusztusában fogalmazza meg aggályait: „Dominus patronus [u. i: Asztalos, I. M.] iubete a cura bibliorum experimendorum animum retrahere, quantumvis enim eum non poenitat promissi sui multoque minus pigeat expensarum tam sancto erogando-

rum labori, tamen, quia ii sunt astus diabolo, ut omnes aditus sanae praecludat doctrinae, metus oboritur ne et oleum et operam, quod dicitur, perdamus.”¹⁰ A levélben csak célzásokat találunk, azonban tudjuk a valódi okokat: Asztalost 1603 elején Nagyszombatban protestantizmusa miatt megfosztották városi tanácsosságtól, a Felvidéken erősödik az ellenreformáció, 1603 tavaszán Illésházy István Lengyelországba menekül; robbanásig feszült a viszony a Habsburg-abszolútizmus és a szerveződő protestáns rendi ellenállás között. Ekkor döbben rá Szenci Molnár, hogy itthonról ebben a helyzetben aligha remélhet hathatós támogatást. Taksonyi Péter már javasolja az Asztalos aggályait tolmácsoló levélben, hogy ha már a Biblia kiadása most nem ajánlatos és lehetséges, legalább a német bibliakiadásokat kövesse: ezekben a Szentírás mellett kiadják Lobwasser zsoltárfordításait, azaz Szenci is fordítsa le magyarra a *Psalteriumot*. Ugyanitt van még egy javaslata Taksonyinak, készítsen latin—magyar, magyar—latin szótárat: „*Dictionarium Latino—Ungaricum et vice versa si absolveris, rei literariae non exiguom praestiteris operam, quae res ut omnium et tuo*

cedat bono, Deum per filium oro.”¹¹ Molnár gyorsan dönt: terveit átcsoportosítja, s jöllehet a bibliakiadást kénytelen későbbre halasztani, a hozzá vezető útról nem tér le; ezen út két állomásának tekintendő szótára és a Psalterium. Számára a szótár az autentikus bibliaemendatio tudományos-nyelvi eszköze, a zsoltárfordítás pedig a Biblia költői könyve. Már ekkor foglalkoztatta a zsoltárfordítás gondolata, hiszen néhányal el is készült, ezekből nyomtatott speciment küldött néhány barátjának, ismerősének. Erről tanúskodik J. Piscatornak az 1604-es szótárban lévő dedikáló epigrammája:

„*Nimirum Ungarica studeas se reddere lingua,
Qui vera tractant de pietate libros.
Nec (tua quae pietas) dubito, quin hoc tibi votum
Sponte fit, et voti (spes bona) compos eris.
Nuper enim clarum specimen tu sponte dedisti,
L o b w a s e r i [sic!] o d a s dum canis Ungarice.*”¹²

Mégis a szótár elkészítése mellett döntött; először az egykor J. Pappus professzori szobájában tett fogadalmat akarta beváltani.

Az elmondottak bizonyítják, hogy a Biblia és a szótár kiadástörténete milyen szorosan függ össze. Molnár literátor barátainak is bizonyára tudtára adta szó-

tárkiadásának és tervezett bibliakiadásának összefüggéseit, s tervei szerint szótárának nyilván az egyetemes szentírástudomány körén belül volt szerepe. Így fogta fel ezt már a megjelenés küszöbén, 1604 nyarán, B. Keckermann, amikor Isten megismerése szükséges eszközének nevezi Molnár művét, a nyelvi studiumokat reprezentáló *Dictionariumot*: „Ceterum ego tibi gratulor hanc mentem, quam tibi video Deum indidisse iuvandi et amplificandi *studia linguarum, quae necessaria sunt instrumenta cognitionis Dei et veritatis coelestis discendae, docendae, propagandae.*”¹³ Még *Grammaticája* elkészítésekor (1610) is kifejti előszavában ezt a gondolatot: „A mondattani szabályok közé számos bibliai példát iktattam, hogy ne úgy lássék, mintha a teológiai tudományt elfelejtettem volna. De a teológia nem is nagyon különbözik az efféle nyelvtani tudománytól. Tanúként hivatkozom Theodorus Bezára, a kiváló teológusra, aki maga is írt francia nyelvtant...”¹⁴ A szótár 1604-es megjelenését a barátok, kollégák ajánló versekkel köszöntötték, ezek között is nyomát leljük ennek az értelmezésnek; nemcsak az elkészült szótárat köszöntik, hanem legalább annyira üdvözlik

a készülő bibliakiadást is (többen fordításnak gondolják!), amelyhez a szótáron keresztül vezet az út: Georg Pasor epigrammája szerint:

„*Lumen hic Ungarice praebet, pellitque tenebras
Inertis ignorantiae
Nec tantum linguae patriae compendia tradit,
Sed vertet etiam Bibliam ...
Biblia per fruges intelligo, perque caducas
Glandes profana volumina.*”

Konrad Rittershausen dedikáló versében:

„*Perge, Alberte, iter inceptum tenere alite dextro,
Atque piis coeptis coeli aspirante favore,
Scripturasque sacras, (quae norma ac regula veri est)
Conversas pridem nativo idiomate Linguae.
Quod multis v o t u m est revocato in luminis oras.*”

Ugyancsak Rittershausen levelében bukkan föl a biztatás: hogy még a szótár nyomtatásának időszakában: „*Bibliorum Hungaricorum impressionem ab eo suscipiendam libenter audio et Deum oro, ut vestrum institutum fortunet*”.¹⁵

1603 nyarán levelezésében már megjelennek a szótár kiadására utaló előkészületek. Előmunkálatként egy *Onomasticont* készített, amelyet véleményezésre megküldött néhány barátjának. Konrad Rhumeltől G. Werner *De admirandis Hungariae aquis ...* című munkáját kéri kölcsön, hogy annak tárgyköreivel bővítse

*Onomasticon*ját. Ugyanebből a levélből kiderül, hogy Molnár használta műve elkészítésekor C. Clusius botanikai munkáját; a fűvek elnevezése részben innen származik. Barátját még arra kéri, írja le néki magyarul a Genesis első fejezetét, hogy majd Molnár szótárának teljes elkészülte után ízlelgethesse annak szövegét.¹⁶

Molnár biztosan már akkor is megvalósítandó tervére gondolt, amikor 1601 szeptemberében Frankfurtban vett „... egy *Calepinus*-szótárt öt és fél forintért, egy német nyelvű Bibliát három forintért, és egy *Scapula*-szótárt három forintért”. *Calepinus Dictionariuma* Szenci egész szótárírói munkásságának egyik legfőbb forrása.¹⁷ Gyanítható, hogy a sok kiadás közül olyat vásárolt, amelyben már megtalálta a magyar szóanyagot is; valószínű, hogy vagy lyoni, genfi kiadású tíznyelvű, vagy bázeli kiadású tizenegy nyelvű editiót szerzett be. Éppen három éve, 1598 szeptemberében jelent meg utoljára a hatalmas mű Bázelen Sebastianus Henricpetri kiadásában.¹⁸

Naplója bejegyzése szerint 1603 júliusában kezdi el a munkát Altdorfban. December hetedikén bevégezte a latin—magyar rész írását.¹⁹ Az eredmény látha-

tóan jó kedvre hangolja, bizakodás sugárzik naplójából is: „1604. Altorfiumban örvendezve kezdtem el az évet. Január havában befejeztem a *Dictionarium Ungarico—Latinum*ot, és Norimbergában megmutattam a könyvnyomtatónak.”²⁰ A dátumok szerint a magyar—latin rész *meglepően rövid idő*, talán két hónap alatt készült el. E rövidségnek nyilván az is oka lehet, hogy komoly előmunkálatokat végzett már az előbb említett *Onomasticon*, s most ezek eredményeit használta föl. A nyomtatás február 20. és augusztus 24. között folyt Nürnbergben, amikor Molnár is Elias Hutter könyvnyomtatónál lakott, és végezte a korrigálás munkáját.

A kor szokásai szerint az elkészült vagy inkább készülő mű különböző önálló fejezeteit mutatványként, specimenként küldi barátainak. Különösképpen a Rudolf császárnak dedikált ajánlást küldözgette szét büszkén, amelyet a jelek szerint nagy becsvággal írt. Már márciusban szétküldi az elkészült címlapot, áprilisban pedig a specimeneket; ezek nagyobbik része valamelyik előszót vagy a szótár szóanyagának mutatványát tartalmazták. Rittershausen a császárnak aján-

lott előszót kapja meg véleményezés végett, s némi változtatást javasol: „Ad dedicationem tuam quod attinet, legi eam diligenter. Putarim autem in ea mutanda, quae si placet annotabo et remittam brevi cum meo epigrammate in tuum illud opus.”²¹ Mutatványt kap Rittershausenen kívül B. Keckermann, G. Rem, J. Piscator, de azoknak is küldhetett, akiktől ajánló verset kért műve elé.²² Különösen Rittershausen szavát tartotta mérvadónak, úgy látszik, a többi előszó szövegét is megküldte néki. Már csak azért is fölöttébb méltányolta Rittershausen véleményét, mivel 1604 augusztusára eldőlt: Molnár az elkészült művet nemcsak ajánlotta Rudolfnak (mások mellett, de elsősorban neki), hanem személyesen fog Prágába menni, ahol számíthat — uralkodói audiencián — a császárral való találkozásra. Ezt pedig Rittershausen kapcsolatai készítik elő, elsősorban altdorfi és nürnbergi cseh humanista értelmiségiek.²³ 1604. augusztus 16-ai levelében értesíti Molnárt, hogy többi előszavát is megkapta (tuas praefationes accepi), azokat gyorsan kétszer is elolvasta, és változtatásokat javasol. Véleménye igen határozott (Ego certe sic fecissem),

mindenképpen elhagyná Martin Bucer érdemeinek emlegetését, akit Molnár a protestáns felekezetek közötti vallásbéke munkásaként s általában a béke ügyének képviselőjeként dicsért.²⁴ Ez nem kaphat helyet itt és most, még akkor sem, ha a rudolfinus prágai udvarba bejáratos elit értelmiségnek protestáns tagjai is vannak.

Készülnek a szótáríró Molnár ere nyeit magasztaló dedikáló versek is, Rittershausen először görög nyelvű elogi umot ír. Ez azonban elkallódik, s majd csak később kerül elő, ekkorra azonban már ír helyette egy latin nyelvű verset is. Molnárra bízva, hogy a néki jobban tetszőt válassza; Szenci végül a latin mellett dönt.²⁵ Rögtön a megjelenés után szétküldi a barátoknak, pályatársaknak szánt — nyilván — dedikált példányokat. Rem panaszolja, hogy „Exemplar tui lexicī defectum habet”; J. Piscator két példányt is kap. Molnár leveléből kiderül, hogy a küldött két szótárért Piscatornak valamennyi exegetikai művét szeretné megkapni.²⁶ Hat kötetet pedig rögtön útnak indít Bécsen keresztül Magyarországra, amelyet nyilván nagyobb szállítmányok követnek; ennek ellenére 1609-ben Asztalos András a hiányról panaszkodik: „Az *Dictionari-*

um, kit kibocsátott Kegyelmed, igen kevés érkezett ide Magyarországra benne, igen örömetst itt is kívánnák, ha kaphatnánk.”²⁷

Készülvén a szótár megjelentetésére, Molnár Heinrich Ullrich nürnbergi rézmetszővel²⁸ arcképet is készíttetett magáról. A portré ovális keretben helyezkedik el, *Albertus Molnar Szenciensis Ungarus S. S. Theol: Stud: Aetat: XXX* körirattal. Molnár valamikor 1604 elején juthatott hozzá, ugyanis a nyáron barátai már levélben köszönik meg, sőt van, aki érdeklődik a készítőjéről, mivel maga is szívesen rendelne nála hasonló arcképet.²⁹ Lehetséges, hogy a metszetet önálló lapokon mellékelte könyvéhez, ám azt is föltételezhetjük, hogy eredeti szándéka szerint a könyvébe akarta köttetni, szemben a címlappal. Hiszen ez utóbbi széles körben elterjedt eljárás volt a kortársaknál, joggal gondolhatunk arra, Molnár is így tervezte, talán csak valamilyen akadály gátolta meg ebben. Két nyomós oka volt ekkor arckép készíttetésére: 1604-ben harmincadik évében jár, másrészt első igazi tudományos jelentőségű művével lépett az európai és magyar szakmai nyilvánosság

elé. E két körülmény éppen eléggé indokolja azt a szerzői becsvágyat, hogy olvasói az intellektusa mellett arcképét is ismerjék. Ő is joggal sorolja magát azon nevezetes személyiségek közé, akiknek arcképcsarnokát időről időre megjelentetik, mint például Nicolaus Reusner a maga gyűjteményét.³⁰

Naplóbejegyzése szerint 1600. augusztus 21-én „Tossanus *Imádságos könyvét* magyarra kezdtem fordítani”.³¹ Nem tudjuk azonban, mi lett tervéből. Valószínű, hogy patrónusának: Békési Jánosnak a kívánságára végezte munkáját. El is készülhetett vele, azonban nyomdába nem került a munka.³² Molnár Gergely latin nyelvtanát is kiadta saját gondozásában, amelyhez Rittershausen ajánló verset írt.³³ Az *Apoftegmata*... apróságait 1599-ben Heidelbergben jelentette meg egyleveles nyomtatványként.³⁴ Mindezek ellenére mégis *szótárát tekintette első művének*, ezt egyértelműen kinyilvánítja előszavában is, ahol munkáját szorgalmatossága, igyekezete első részének, gyümölcsének nevezi: „... quasi *primum partum industriae meae*.”³⁵ Ugyanitt arról is beszél, hogy humanista kortársak elveit kö-

veti, utánozza (*imitatio*), „... akik mű-
veik *első köteteit* vagy a mindenható Is-
tennek, vagy a császári felségnek, mint-
egy az Isten után következő embernek...
a többit természetes előljáróinak vagy ha-
zája főtanácsának szokták szentelni. Tehát
az első részt a jóságos, nagy Császárnak
címeztem és ajánlottam, akinek uralma
alatt isteni rendelésből élünk...”³⁶ Első
műhöz méltó teljes fegyverzetben lép
elénk, amikor a korabeli praefatio-írás
műfajának bonyolult arzenálját vonultat-
ja föl nagy erudícióval, retorikai lele-
ménnyel, választékos stílusban és szer-
kesztettséggel.³⁷ Az előszavak valóságos
füzérét alkotja meg gondosan kialakított
logikai rendben; olyannyira fontosnak és
művéhez szervesen hozzá tartozónak te-
kinti, hogy majd ötven oldalnyira növek-
szik a terjedelem. Egyedülálló ez, életmű-
vében később jóval kisebb terjedelmű elő-
szavakat, ajánlásokat találunk. 1604-es
szótárát később is első műveként emlegeti,
a korábbiak legfeljebb az opusculum,
specimen, elaboratum, versiculus, lusus
rangjára tarthatnak igényt.³⁸

Jelen kiadásunk ugyan az 1604-es
editio hasonmása, azonban a szótáríró
Szenci Molnárt nem lehet csak ennek

alapján bemutatni. Ezért a továbbiakban — noha gondolatmenetünk alapja változatlanul az 1604-es kiadás — mindig tekintettel leszünk arra a két kiadásra is, amelyeket Szenci fejlesztett tovább, rendezett sajtó alá. Az óriási érdeklődésre való tekintettel az itthoni közvélemény már korán sürgette az újbóli kiadást; ennek majd csak 1611-ben tud eleget tenni Hanauban. (Jele a továbbiakban: **L1.**)³⁹ Remhez írott levelében beszámol az átdolgozás nagy munkájáról: „Ennek változtatásain, öregbítésén már régóta dolgozom. Hozzáadtam a görög szavakat, hozzátettem bizonyos syllabák nagysága szerént poétai auktoritásokat, és szinte más szótárrá változtattam át.”⁴⁰ 1621-ben ér szótárírói munkásságának csúcsára, amikor Heidelbergben harmadszor is kiadja nagy művét.⁴¹ (Rövidítése a továbbiakban: **L2.**) Újabb nagyarányú bővítést végez, mind a latin—magyar, mind a magyar—latin rész több száz szinonímával, szállóigével, közmondással gyarapszik; újabb appendixek egészítik ki a szóanyagot. Legalább ilyen fontos bővítés, hogy *Syllecta Scholastica* címmel chrestomatiát állít össze önálló művekből és szemelvényekből.⁴² (Rövidítése a további-

akban: **SSc.**) Ebben olyan műveket, műrészleteket közöl, amelyek idővel az iskolai oktatásban is meghonosodnak. Kiadványa a következő évszázadokban a protestáns iskolakultúra alapokmányának számít.⁴³

Noha valóban jelentős változtatásokat végzett 1604-es kiadásán (rövidítése a továbbiakban: **D**), az **L1** és **L2**-t mégis ugyanazon munka változatának tekintjük. Tehetjük ezt azért, mivel a szótár első megírását kiváltó okok, az érlelő, inspiráló szellemi-kulturális körülmények továbbra is folyamatosan hatottak; lényegében ugyanolyan koncepció működött 1604-ben is, mint 1621-ben. Ám a szerző egyre jobban kimunkálta elképzeléseit, javultak a kiadás körülményei, a változatlan koncepció mellett extenzív növelésre nyílt lehetőség. Lényegesen változott viszont a szerző helyzete. Ez most is a műhöz csatlakozó függelék-műfajban, a dedikálásokban, ajánlásokban fejeződik ki. Bizonyítékkal elegendő csak annyit említeni, hogy míg a **D**-t II. Rudolf német-római császárnak, magyar királynak ajánlotta, az **L2** dedikációja Bethlen Gábor választott magyar királynak, a Habsburgokkal hadban álló Erdély fejedelmének szól.⁴⁴

II.

A D Rudolphhoz intézett ajánlásában olvashatjuk: „Művem anyagát részint magyar szülőföldemen kaptam, részint a németországi akadémiákon, vagyis a Te fei-séges uralkodásod alá tartozó földeken gyűjtöttem. Alapjait a strassburgi liceumban vettem meg, ahol is ama város alumnusaként három esztendőnél tovább éltem. Az egész művet pedig a híres altdorfi akadémián írtam meg és fejeztem be . . .”⁴⁵ Hogy Strassburg mélyen, lényegileg meghatározta Szenci Molnár életművét, ezt nem a kései kutató bizonygatja, hanem szerzőnk maga vallja meg léptenyomon. Egész életútját és egész munkásságát át- meg átszövik az ide kötődő élmények, személyes kapcsolatok, szellemi-tudományos hatások. Az eddigi kutatás a hazai protestantizmusnak főként wittenbergi és pfalzi-hesseni forrásait célozta meg, a strassburgiak föltárása vizsgálódásaink peremére szorult. Kovács József László fontos tanulmányban tekintette át az altdorfi évek szellemi környezetét, az innen eredeztethető impulzusokat. Ebből az is kiderül, mily sok szál vezet Strass-

burgból Altdorfba.⁴⁶ Számunkra elengedhetetlenül fontos, hogy behatóbb pillantást vessünk a strassburgi hatásokra, mivel meggyőződésünk szerint a szótáríró Szenci számára ezek voltak a legfontosabbak. A strassburgi évek jelentőségét néhányan már fölismerték, több összefüggést föl is tártak: először Turóczi-Trostler József; majd az ő gondolatait Tolnai Gábor fejlesztette tovább.⁴⁷ Legmesszebbre Balázs János jutott, amikor Szenci baccalaureatusi vizsgatételét J. Sturm és a sturmi szellemi örökség szempontjából elemezte.⁴⁸ Ez teljességgel indokolt, hiszen a Strassburg-élmény tengelyében Johann Sturm tevékenysége áll.

1592 júniusában érkezik Strassburgba; Sturm ekkor már három éve halt meg és tizenegy éve annak, hogy a lutheránus türelmetlenség elmozdította őt akadémiai professzorságából. Szenci érkezésekor éppen visszaszorul a lutheránuskálvinista küzdelem, és néhány évre meghatározóvá válik a sturmi örökséget folytató tolerancia.⁴⁹ Molnár megérkezésekor itt találkozik Baranyai Decsi Jánossal, akiről az **L1** előszavában így ír: „... ifjúkoromban — sok évvel ezelőtt — Strass-

burgban tisztelő híve voltam”.⁵⁰ Fontos ismeretség ez, hiszen Baranyai Decsi *Adagiorum*... című közmondásgyűjteménye egyik fő forrása lesz Szenci szótár bővítő tevékenységének. Ugyanakkor magyarázatot kapunk arra is, hogy Decsi János paroemiológiai érdeklődése szintén strassburgi hatásokhoz köthető. Beiratkozás után Molnárt Philip Glaser vizsgáztatta le, és fölvette Joseph Lang osztályába. Amikor Szenci rövid wittenbergi, drezdai, heidelbergi tartózkodás után Strassburgba indult, nem vaktában választott célt. Tanácsolták ezt néki németországi tanulótársai, de vonzotta ide ifjúkora varázslatos emlékű szótárírójának, Petrus Dasypodiusnak a hírneve is. Hiszen még kassai házitanító korában gondolt arra, mily jó volna, ha nekünk, magyaroknak is lenne a Dasypodiuséhoz hasonló latin—magyar, magyar—latin szótárunk; amit az megalakított saját, német nemzetének, néki is hasonlóval kellene megajándékoznia a magyarságot.

Most itt a jeles szótáríró fia: Konrad, a matematikus-asztronómus, aki jó szívvel van a tanulni vágyó és az ő apját tisztelő ifjú magyarhoz: segíti anyagiakkal, kollégiumi elhelyezéssel. Ez a tudós elméleti felkészültségével és gyakorlati-

mechanikai képességeivel egyaránt elkápráztatta kortársait: boszorkányos ügyességgel asztronómiai órát tervezett-szerkesztett a strassburgi münchenbe, amelynek tudományos leírását kiadta latinul és németül is.⁵¹ Kortárs költők ünneplik a bámulatos szerkezetet és alkotóját; például az a Nikodemus Frischlin, akinek majd Szenci is kiadja egy ciceroniánus szemléletű művét az **SSc**-ban.⁵² Talán ennek a páratlan órakultusznak lehet az emléke és következménye az a lelkesedés, amellyel Szenci az érdeemes német órakészítőket ünnepli a **D** Rudolfnak szóló ajánlásában.⁵³

J. Lang osztályában Szenci Molnár főként dialektikát és retorikát tanult. Lang Sturm tanítványa volt, „Philolog und Pärömiograph”; már korán kialakuló érdeklődéssel tudományosan vizsgálta és gyűjtötte a közmondásokat. Különösen a latin és német párhuzamok foglalkoztatták. E tárgyban írott legfőbb műve J. Sturm előszavával jelent meg Strassburgban 1596-ban.⁵⁴ 1594-ben Szenci Johannes Bentz osztályába jár. Bentz kiváló filológus, elsősorban az ókori nyelvek művelésével foglalkozik. J. Sturm biztatására és támogatásával elkészíti a görög nyelv nagy, szótározott áttekintését (*Thesaurus*

graecus), a barbarizmusoktól megtisztított tiszta latinság kincsestárát (*Compendium thesauri latinitatis purae*). Cicero-kommentárokat ad ki; igazi sturmi gondolatot folytat, amikor kutatja a példázatok-közmondások összefüggéseit a velük megjelölt dolgokkal. Paroemiológia is ez, és egyben a logika (dialektika) és a nyelv összefüggéseinek vizsgálata (*Locus communis comparandae rerum et exemplorum copiae*).⁵⁵ Strassburgba érkezésétől kezdve támogatta Molnárt J. Ludovicus Hawenreuter, aki 1596-ban egyik professzora volt. Hawenreuter itt is diákoskodott, s mint tehetséges tanítványát, J. Sturm nagyra becsülte és támogatta. Igaz, hogy Hawenreuter később orvosi tudományokat és fizikát tanított, népszerű művében mégis az ókori szólásokat-közmondásokat vizsgálta; különösképpen azok eredetét és irodalmi fölhasználhatóságát (*Adagia classica*).⁵⁶

Szenci 1595-ben tesz babérkoszorúsi vizsgát, a vizsgatételeket az Akadémia dékánja: Melchior Junius tűzte ki. Ő is Sturm tanítványa volt, 1574-től pedig a retorika professzora. Intenzív szónokgyakorlatokat végeztetett, mestere eltávolítása után az Akadémia élére kerül. Megőrzi a

sturmi ciceroniánus hagyományt, ugyanakkor némi praktícizmussal az általános politikai tudomány irányába is fejleszti (*Orationes ex historiis sumtae*).⁵⁷

J. Sturm kulturális koncepciója a keresztény humanizmus egyik legmerészebb változata német földön, az olasz reneszánsz scientista és esztétikai-művészetfilozófiai utópiáinak sokban követője. Ennek középpontjában is a karizmatikus képességű ember, az *Orator*, legkiválóbb változatában az *Ornatus* áll, akinek valami egyetemes, mégis rendkívüli verbális képesség áll rendelkezésére: a *reiorika*. Az orátor minden tudomány meghódítója, mindenekelőtt a filozófiáé. Az ideális szónok otthon van valamennyi tudományban: geometriában, zenében, ismeri az irodalmat és a költőket, befolyásolja az emberek erkölceit, szól a természet dolgairól, a közösség politikai gondjairól, sőt még a kézművesség ágazataiban is jártos; szava mértékadó. Ha a beszéd az orator speciális művészete, tudja, hogy csak a *dolgok bőségének, gazdagságának* birtoklása révén (*copia rerum, abundantia rerum*) valósul meg az ékesen földíszített szónoklat, vagyis a *szavak bősége* (*copia verborum*). Az *Ornatus* a legkiválóbb

oratori eszmények megtestesítője; nemcsak ornatus verborum, hanem egyaránt ornatus rerum et verborum; a kettő egymástól nem lehet független. Virtusa őt az emberi társadalom cselekvő tagjává teszi; hazája az állam, a senatus és a törvény érdekében kell munkálkodnia, *bonus*nak kell lennie. Ez a virtus, amely elválaszthatatlanul össze van kötve az ékesszólással (*eloquentia*), teszi őt *homo politicusszá*. Már-már a deifikáció dimenzióiba emeli héroszát: „Ornatus ist es: qui oratorem efficiat admirabilem, et quasi deum in populo. Der Ornatus ist es: der ihm zur Kraft geworden ist, der ihn fast zu einem Dämon macht . . . Denn vor seinen Blicken steht er auf der Tribüne als der Siegreiche, der Sittenstrenge, der Wortgewaltige, der Gott der Masse.”⁵⁸ Az univerzumot mint műalkotást fogja fel, a *homo litteratus* pedig mint *artifex*-et, aki minden művészetet, mindenekelőtt a filozófiát, a dialektikát uralja. Az isteni teremtésben nincs kuszaság, mindennek megvan a maga természetes alapja, saját rendje, harmóniája; így nem véletlen, hogy az irodalmilag képzett ember tudja rendszerezni általános jellemzőit, sajátosságait és fajait. Vagyis a tanultságnak

van csak esélye arra, hogy a dialektika fogalmait alkalmazza a jelenségekre. Isten elrendezte a világot, így minden dolog örök összefüggésben áll egymással, szükséges tehát, hogy a szavak — amelyek a dolgok képmásai — és a beszédnek minden része szoros összhangban legyenek. Elengedhetetlen a dologi világ (Sachwelt) és a szavak világának szoros egyezése (Wortwelt).

Sturm kárhoztatja a megelőző korszakot, amikor a művészetekből száműzték a dialektikát: „Est etiam illud incommodum in arte, quod a Dialecticis praeceptis est separata, quae ante nostra tempora ita foedata sunt, ut nunc vel barbara adhuc institutionem obscurentur, vel non satis in illis opere collocetur, vel omnino incognita iaceant.”⁵⁹ A filozófiát nevezi Sturm a természet utánczójának, segítőjének és gyakran megjobbítójának. Mi felosztjuk az univerzumot saját céljaink szerint. Minden fölosztásnál követnünk kell magának a természetnek a rendjét, vagyis Isten teremtő művét. A természetet pedig senki sem követheti, ha nem ismeri a tudomány fogalmait (die Begriffe der Wissenschaften), partitiones artium et disciplinarum: nam naturae et artium

eadem est partitio. „Rhetorik und Dialektik dienen im Grunde dem gleichen Ideal: Eine große Sache, fürwahr, ist es, so viel wie möglich zu wissen: et de his ipsis subtiliter et ornate et docte disserere.”⁶⁰ Ahogyan az *ars* és *natura* párhuzamosan halad, úgy vonatkozik azonos törvény a *verbumra* és a *resre*. A *res* elszórt, különböző minőségű egységeiből rendeződik — isteni megfontolásból — a *natura* esztétikai minőséget is jelentő, magasabb szervezettségű értéké. Ehhez hasonlóan a *verbum* elemeiből (amelyeknek csak akkor van valódi jelentésük, ha tükrözik a *res* világát) szerveződik az *ars* világa (amely meg kell hogy feleljen a *natura* lényegi jellemzőinek). E kultúrmodell tengelyében tehát a nyelvi kultúra áll, mégpedig úgy, hogy legfelsőbb szintjén átcsap egyfajta verbális onnipotenciába. E szisztéma két legfontosabb intellektuális-módszertani mozgatója-szervezője a retorika és a dialektika; a *megismerés és kifejezés* közötti legszorosabb egység igényével lép föl. Csak a retorika eszköztára szervezheti a *verbumot* (amely, mint a dialektika föltárta és bizonyította, mindig megfelel valamelyik *resnek*) *arsszá*, jóllehet a *res—natura* összefüggést főként a dialektika hi-

vatott földeríteni, a naturának esztétikai jelentése is van. A retorikához elvezető nyelvi képességek képzéssel fokozhatók; ennek legfőbb terepe az iskolai oktatás a maga fokozataival, ahol a ciceroniánus, eszményi latinitás és a belőle fakadó eloquentia a mérték, egyik szükséges velejárója pedig az állandó gyakorlás, az iskolai és nyilvános vitatkozások, tudományos polémiák, prédikációk (Conciones, declamationes, disputationes, exercitationes). A gyakorlás értékes változata az akadémiai iskolai színjátszás, amelynek első strassburgi fénykora Sturm időszakára esik. Noha önála főleg a görög és a latin alkotja e képzési szisztéma gerincét, jelentős szerepet kap a *lingua vernacula* is. Olyannyira összefüggőnek gondolja a kifejezés és a megismerés kapcsolatát, hogy *gute Theologie — gutes Latein* értékpárról beszél. Amilyen hamis tanítás az ubiqitas, olyan barbár latinságú maga a szó (... die Ubiquität ein falsches Dogma, ubiquitas ein barbare vocabulum war).⁶¹ Nála a *philologia prophana* és a *philologia sacra* békés egyensúlyba kerül, nem zárja ki egymást a Kanzel és a rostrum. A concionator és az orator szinte már utópisztikus egységbe olvad össze:

Krisztus és Cicero, küzd egymással — és mindketten győznek.⁶² Az ideálisan képzett emberek eszményi, utópisztikus boldogságú társadalmat teremthetnek meg: *reine Sprache, reine Religion, reines Leben*. Úgy vélte, a kiművelt emberek becsületes, új synodusa teremthetné meg az esélyét annak, hogy a tanítás révén a hit és szabadság új gyülekezete jöjjön létre. Itt együtt lehetne a világ szeretete-öröme és az istenfélelem. (Weltfreude, Gottesfreude) Csak ez oldhatná meg évszázadának szorongató problémáját, oszlathatná el a vallási gyűlölséget; itt a türelem és a békülékenység uralkodna: az igazi Concordia. A keresztény világ számára ez nemcsak a hit (Glaubenskirche), hanem a szeretet templomát is fölépíthetné (Liebeskirche). Ez adhatna erőt, hogy a keresztény Európa szembeszálljon ellenségével, az oszmán hódítóval.⁶³

Ez utóbbi gondolatok majd az irénizmus képviselőinél jelennek meg kifejlett formában: olyan strassburgi továbbfejlesztőjük akad, mint Matthias Bernegger, Szenci Molnár bizalmas barátja. Bizonyos, hogy e strassburgi hagyományok magát Molnár Albertet is erősen befolyásolhatták, aminthogy rezonálhatott erre a

pfalzi irénikusok köre is. Molnár gondolatvilágában majd erre az alapzatra épül David Pareus irenizmusa, az eltelt évek politikai-konfesszionális tapasztalataival gazdagodva.⁶⁴ Sturm irénizmusának reményeiről és keserves kudarcáról éppen elegendet hallhatott Strassburgban is, de a kor olyan koronatanúja is beszélt erről neki, mint Theodor Beza. 1596-os svájci útján kereste föl az agg reformátort, találkozásukat naplójában is megörökíti: „Beza ... igen örvendezve fogadott ... Minekutána mondanivalómat befejeztem, egyéb istenfélő szavai között ezt mondta: »Bárcsak ne kisebbitené hírnevemet az, hogy szemtől szemben is láttál.« Ezután sok mindent elmondott a strassburgi Marbachról, Pappusról, Sturmról és másokról ...”⁶⁵

1610-ben, a *Grammatica* ... előszavában hosszasan idézi Sturm egy művét, amelyben az nagy Károly kultúrateremtő érdemeit ecseteli, különösképpen discséri iskolaalapító buzgalmát, a lingua vernacula fejlesztésében játszott kezdeményező szerepét. Ő már fölismerete, hogy a műveltség ereje nagyobb a fegyverek erejénél, legalábbis nagyobbnak kellene lennie. A D verses ajánlásai előtt közli Sturm Theodosius Riheliushoz intézett le-

velének részletét, amely az eloquentia és a copia verborum kapcsolatáról szól: „Eloquentiae fons et origo semper mihi visa est *verborum copia* et delectus; haec enim duo faciunt, ut eloquentiae rivuli copiosiore aqua fluant atque ferantur.” Kényszerű távozása után is gyakran tér vissza Strassburgba, ahol olyan önzetlen pártfogókat, barátokat talál, mint David Kügler családját, J. C. Heusiust, F. Didenhovert. Annak a Sebaldus Stänzingnak a gyermekeit tanítja, aki maga Sturm tanítványa volt.⁶⁶ Ha a philologia sacra területén Szenci rajongva tisztelt mintaképe Károlyi Gáspár, akkor elmondhatjuk, hogy a philologia prophana területén is talált magának magyar eszményképet: ez Johannes Sambucus. Zsámboki tudományos tekintélye, hírneve már korán lenyűgözte Szencit, mint azt a D Rudolfnak szóló ajánlása is mutatja. A rá — mint tudományos eszményképre — való hivatkozás az egész életművön erősödően végigvonul. Bizonyára nem tévedünk, ha föltételezzük: Szencit az a becsvágy is fűtötte, hogy minél inkább hasonlóvá váljon nagynevű földijéhez; imitatio operis, ingenii et industriae. Zsámboki is Sturm tanítvány volt, a strassburgi közeg nevelt-

je, két műve is ebben a városban jelent meg.⁶⁷ Sturm tevékenységének fontos eredménye, hogy ösztönzést adott a paroemiológiának; részint saját munkássága, részint tanítványai emelik ezt a tudományt európai rangúvá. Nyelvfilozófia koncepciójuk lényege: a szókapcsolatok különböző állandósult alakzatai, változatai megsokszorozzák a nyelvi kifejezőkészség adományát. A *copia verborum* még tovább fokozható, mert a *sententia*, *proverbium*, *gnoma*, *loci communes* etc. többet és mást jelentenek, mint az alkotóelemek együttesen. Erasmus klasszikus művére támaszkodva (*Adagiorum epitome*) Sturm is behatóan foglalkozott a paroemiológiával. Bőven él paroemiával mind a Szentírás, mind a görög—latin kultúra; ezeket a példákat kell követnünk ma is. Sturm osztja Erasmus véleményét: a paroemiának híresnek, széles körben ismertnek kell lennie, de csak a legértékesebb kulturális szférából származhat: „*Peculiariter autem ad prouerbii rationem pertinent, uti celebratum sit, uulgoque iactatum. Deinde scitum, ut aliqua ceu nota decernat a sermone communi, id uero erit quod antiquitate pariter et eruditione commendetur. Celebritas autem adagiorum est ex oraculis numi-*

num, sapientum dictis, poeta quopiam maxime vetusto, scena, hoc est, Tragicorum, et Comicorum actis fabulis, fabulorum argumentis, apologis, euentu, historiis, apophtegmatys, uerbo temere dicto.”⁶⁸ Sturm egyre inkább elismeri az anyanyelvűség jogosultságát a paroemiológiában, ez azonban inkább a tanítványok műveiben (J. Lang, J. Bentz, J. L. Hawenreuter) válik uralkodóvá.⁶⁹ A paroemiológiának éppen ebben a valóságos virágkorában jelenik meg Strassburgban, kis időkülönbséggel Baranyai Decsi és Szenci Molnár. Ekkor érik meg Szenciben igazán a terv, hogy szótárában, ha az igazán a szavak óriási erdejévé akar válni, helyet kell adnia a copia verborum mellett a copia sententiarumnak is. Erre a **D** készítésekor még alig van módja, bár itt is megjelennek már a frazeologizmus irányába ható szókapcsolatok: Boszszut alloc, Hasznat veszöm, Seregetgyütöc, Fegyvertarto hely, Haboru Idő, Szerelem gerjesztő ital.⁷⁰ Az **L1** címlapján már bejelenti, hogy megjobbított kiadását sok szóval, közönséges magyar közmondásokkal és szólásformákkal is gazdagította: „Dictiones Ungaricae... Latine conversae... plurimis vocibus, formulisque loquendi Latine redditis auctae: et usitatoribus

Proverbiis Ungaricis, cum Latinis Adagiis aequipollentibus locupletatae . . .”⁷¹ A bővítés alapja nagyrészt Baranyai Decsi János 1598-ban Bártfán megjelent *Adagiorum graecolatinoungaricorum Chiliades quinque . . .* című kiadványa. Bár nem ismerjük statisztikai pontossággal az átvett „szólásformák” számát, annyit leszögezhetünk, hogy Szenci saját gyűjtésével is gazdagította gyűjteményét, ez majd különösen az L2 anyagán látszik. Az azonban bizonyos, hogy vitatható Melich János véleménye, miszerint: „A humanisták, nem művelődéstörténeti, hanem praktikus pedagógiai: erkölcsnemesítő voltukért gyűjteni kezdték a közmondásokat, közszólásokat s az iskolában tanították őket.”⁷² Az elmondottakból következik: az erkölcsnemesítő szándék kétségkívül szerepet játszott ugyan, meghatározónak mégis az ismertetett nyelvfilozófiai hátteret kell tartanunk.

Strassburgból kell eredeztetnünk Szenci Molnár tájékozottságát és érdeklődését, amellyel a színház, színművészet és ennek irodalomelméleti fogalomrendszerre felé fordult. Gyakran idézik a legbeszédesebb címszót, amely nagy tudatossággal és roppant tömören definiálja választott tárgyát: „*Comoedia*, Komédia,

Olly játék, mellyben bizonyos személyec, ez világon mindenféle rendnec, erkölczöket, szokásokat, mint egy tükörben előmutattyác.” A német reneszánsz színjátszás történetében kiemelkedő volt a strassburgi akadémiai színjátszás jelentősége, amely messze túlnőtt az iskolai kereteken. 1586—1615 között harmincegy mű került színre, ennél sokkal több előadásban. A leggyakrabban játszott szerzők voltak: Terentius, Plautus, Seneca, Szophoklész, Euripidész, bőségesen voltak korabeli újlatin szerzők: Calaminus, Naogeorg, Rhode, Brülow, Spangenberg, G. Buchanan, D. Cramer, H. Hirtzwig, Andreas Saurius, J. Scholvin, Samuel Junius, N. Frischlin. Olyan alkalmi szerzők is akadtak, mint Tobias Stimmer, aki a Conradus Dasypodius által készített elmés asztronómiai órát ünnepli 1580-ban írott művével. Vannak a szerzők között olyanok is, akik Szenci Molnár szűkebb és tágabb ismeretségi-baráti körébe tartoznak. Gyűjteményében őrzi J. P. Crusius levelét; H. Kirchner Rem és Rittershausen a bizalmasa, barátja, ez utóbbi 1611-ben verssel köszönti Szencit a lakodalmán.⁷³ N. Frischlinre roppant népszerűsége és strassburgi kapcsolatai mellett az is fölhívhatta Molnár figyelmét, hogy e kalandos életű humanis-

ta magyar földön is időzött, Németújvárról, a Batthyányak udvarában; Boldizsárfiának, Ferencnek volt a nevelője 1584-ben. Irodalmi műveiben a sturmi eszményeket követte.⁷⁴ A neolatin szerzők művei főként antikizáló, kisebb részben pedig bibliai témájúak voltak. Egyre gyakoribb azonban a német nyelvű dráma is. Molnárnak Altdorfban is módjában áll tanulmányoznia ezt a drámairodalmat, hiszen itt él az idősebb és az ifjabb Georg Mauritius, mindketten gyakorló drámaszerzők, különösen az apa munkássága kiterjedt: tíz német nyelvű drámájáról tudunk, s eredeti művek mellett mások leleményét-ötletét is dramatizálta: *Graf Walther von Salutz und Grislode* című műve Hans Sachs ötletére megy vissza.⁷⁵ Szenci Molnárhoz fűződő barátságát erősítette, hogy annak nősülése után rokon-ságba kerültek. Többször köszöntötte verssel.⁷⁶ Az ifjabb Mauritius német nyelvű verses drámán próbálgatta erejét.⁷⁷ Ezek után nem csodálkozhatunk, ha bőségesen találkozunk a drámára vonatkozó címszavakkal. *Actus*: Minden czelekedet, Véghezvitel, Szantoföldi mértec, Comoedianac része. *Deverbium* — Comoedianac első része, Olly része az Comoediánac, mellyben sokféle személyec elő állattatnac. *Dráma* —

Comoediánac Személyi köszt valo beszede-
 nec és személyinec változtatasa. *Dramá-
 ticus* — Az comoediai személyekre, nem
 az Poetara néző dolog. *Diverbium* — ut
 inquit Servius, est primus actus Comoe-
 diae Nam quolibet Comoedia dividitur in
 Prologum, Protasin, Epitasin, et Cata-
 strophen. *Embolium* — Comoedia játéknac
 summaja, kezdeti. *Embata* — Graecis Tra-
 gica sunt calceamenta, sicut embades Co-
 mica, ut scribit Caelius ex Ammio. *Nánium*
 — Az Comoediasoktól költött Szó, melly
 szép aszszonyokat jegyez. *Pantomimus* —
 Olly alakos, jatekos, Hasartos, ki minden-
 nec czelekedetét szavát követvén, ekesen
 tudgya előmutatni. *Planipedia* — Köz Co-
 moedia, Papucz és Czizma nélkül való já-
 tég. *Proscenium* — Játékra valo magas
 hely, holot az Comediasoc szólnac. *Prota-
 sis* — Comoediánac első része, es Elindu-
 lattya. *Rhynton* — Egy Tarentomi Czu-
 fos Comicus Poetanac neve, kiről az czu-
 fos Comediaknac nevöc Rhyntonicae. *Thy-
 mélici* — Az Comoedia játzó hélyen for-
 golódóc, Ugrandozóc, Eneklöc, Lantoloc,
 Item Ugyan ottan Helyosztogatóc. *Tra-
 goedia* — Fabula vagy Szerzetes játég, Fő
 személyec dolgairul, kinec nagy fris pom-
 pás az elei, de az vége szomoru és rette-
 netes. *Trygodaemones* — Azoc az Poetae,

az kic hogy senki meg ne esmerje, Bor-söprövel az ortzajokat bekentéc, és ugy éneklettec az magas szekérrül, azmelly verseket szerzettenec. A címszavak közé felvétetnek a legjelentősebb ókori dráma-írók, valamint műveikből sok szereplő ne-ve is.

Vázlatszerűen áttekintve a korántsem teljességükben számba vett strassburgi ösztönző erőket, beláthatjuk, mennyire igaza volt Balázs Jánosnak, amikor vizsgálatra érdemesnek ítélte Molnár baccalaureatusi vizsgatételét. Hiszen az említett vizsgatétel: *Cur Dialectica sola generis nomen retinuerit et Logica sit dicta, non item Grammatica ac Rhetorica?* (Mi az oka, hogy csupán a dialektika tartotta meg a nem nevét s logikának neveztetik s nem egyszersmind a grammatika és rhetorika?) — bizonyítja: Szenci Molnár tudományos pályáján már az első lépést is a sturmi örökség irányába teszi.⁷⁸ E szemlélet egyetemes instrumentumnak fogja föl a dialektikát (logikát), amely fogalmilag ragadhatja meg a létezőket, az egyedik halmazát összetartozó nemekbe (genus) rendszerezi, továbbá feladata a kifejezés és megismerés összefüggéseinek kutatása is. Így válik címszóvá: *Logica* — Akarmi dolognac igazan megeszméllésére,

és jó renddel kimondására tanító tudomány, avagy Igazat a hamistól megválasztó tudománynak modgia. Vagy Mesterséggel vetekedő tudomány.

III.

Szótára megalkotását befolyásoló teoretikus-nyelvfilozófiai, irodalmi-pedagógiai elveit főként a **D** ajánlásaiban fedezhetjük föl, bár a legmeggyőzőbb bizonyítékok éppen a szótár címszavai. Legelőször azt kell megvizsgálnunk, maga a „műfaj” — a dictionarium — hogyan fejezi ki az elméleti megfontolásokat. A humanizmus-reneszánsz nyelvi-irodalmi eszményében kiemelkedő helyet foglal el a szótár. Két fejlődési fázison indokolt végighaladnia. Először — a göröghöz hasonlóan — el kell készíteni a latin nyelvi kifejezőeszközöknek a göröggel megegyező bőségét (*copia verborum*) bizonyító gyűjteményt; így születnek a hatalmas thesaurusok, *promptuariumok*. Ezek voltaképpen értelmező szótárak, egynyelvűek, és a fölvetett szavaknak minél teljesebb jelentésrétegeit, olykor etimológiáját kívánják adni. Eredeti formájában ide tartozik Ambrosius Calepinus először 1502-ben megje-

lent *Dictionarium*...-a is, amely azonban 1544-től kezdve megváltozik, kiadói újabb és újabb címszavakkal gazdagítják (elsősorban az ókori auktorok életművéből merítve). Hatalmas műveltségi anyagot görget immár, ezért Conradus Gesnerus bási kiadásai a tulajdonneveket külön gyűjteményként csatolják a szótárhoz, ez az *Onomasticon priorum nominum*. Tulajdonképpen lexikonszerű önálló műnek tekinthetjük. Calepinus szótára eredeti formájában a reneszánsz olasz típusú műfajcsoportjába tartozott, Gesner alakításával fölveszi a német típusú szótárak jellemzőit. 1568-ban kezdődik a *Calepinus* újabb korszaka, amikortól főként többnyelvű szótárként jelenik meg; hat, hét, nyolc, kilenc, tíz, végül tizenegy nyelvű szóanyaggal bocsátják ki.⁷⁹ Ez alapvető fordulat, hiszen a mű egyre inkább a vulgáris nyelvek lexikográfiai alapmunkájává válik. E változás szintén a reneszánsznak a vulgáris nyelvekről vallott változó álláspontjához igazodik. A lingua vernaculá-nak csak akkor van esélye a latinnal mérkőzni, ha adottságaiban sikerül megközelítenie. Elengedhetetlenül fontos, hogy megfeleljen a bőség (*copia*), és mellette a szabályozottság igényének (*regula*).

A lingua regulata megteremtésének elengedhetetlen eszközei a szótár (latin—vernacula; vernacula—latin) és a grammatika. Az így létrehozott lingua regulata a grammatika és retorika együttes segítségével teheti a nyelvet állandóvá, óvhatja meg a romlandóságtól, s teheti azt alkalmassá a legmagasabb tudományok és irodalom egyetememes művelésére.⁸⁰ Turóczi-Trostler Józsefet idézzük: „Valahányszor a humanisták nemzeti nyelvhez fordulnak... az »elegantiá«-nak és a »copiá«-nak megfelelően a grammatizáláson s szótározáson kezdik a fegyelmezést... A szótár a nyelvnek elszigetelhető, összefüggésekből kiszakított, legkisebb elemeit csoportosítja önkényes szempontok szerint, de éppen ezért módjában áll rögzíteni azt a szellemi, gondolati-érzelmi tartalmat, amelyet a szótározás pillanatában képviselnek, s valamit azokból az érületi-érzelmi velejárókból, amelyek elkísérik őket a szótározás pillanatáig... A szótárnak átfogóbb szerepe van a nemzeti nyelv felfedezése körül, mint a nyelvtannak: egész kincsében, minden rétegében mozgósítja a nyelvet, amikor egy idegen nemzeti érület és gondolkodás kifejező jegyeihez keres megfelelő jegyeket. A szótár az első

irodalmi teljesítmények első rögzítése, a nyelvek erőpróbájának, mérkőzésének izgalmas színhelye. Ez a mérkőzés annál izgalmasabb, mert háttér híján, mondaton kívüli fogalom és fogalom, szó és szó, szó-lás és szólás között megy végbe. S e mérkőzés eredményeképpen a nyelvi érzületnek rejtett európai szolidaritásának körvonalai bontakoznak ki előttünk.”⁸¹

Forgatja is derekasan Molnár e hatalmas lexikográfiai irodalom alapműveit: legfőképpen a *Calepinust*, Robertus Stephanus *Thesaurusát*, Basiliust, D. Chytraeust, a *Lexicon Gallicanumot*, H. Juniust, Crispinust. Legtöbbet azonban Petrus Dasypodius 1535—36-ban megjelent latin—német, német—latin szótárát emlegeti, amely nemcsak műfaji sajátosságai miatt volt Molnár számára vonzó, hanem elméleti intencióit is követte. Dasypodius elsőként L. Vives *De tradendis disciplinis* című művének egy részletét közli, amely szerint a megbízható latin szótáraknak két típusa alakult ki. Az első a szavak értelmének viszonylag rövid fordítását, körülírását adja, míg a második antik auktoroktól vett szövegpéldákat is fölvonultat. Hangoztatja, mily fontosak a kétnyelvű szótárak is.⁸² Másodikként Hieronymus

Wolf Iszokratész-kommentárjaihoz írott előszavának egy részletét idézi. Wolf ebben a kortárs szótárírás kiemelkedő alkotásait értékeli, legfontosabbnak R. Stephanus *Thesaurus Linguae Latinae* című munkáját tartva. A harmadik szemelvény J. Sturmnak T. Riheliushoz intézett leveléből származik, amelyben a strassburgi mester Calepinus szótárait más kétnyelvű szótárak elé helyezi. Olyannyira fontosnak tartotta Szenci Molnár Dasypodius elvi intencióinak követését, hogy a **D** ugyanabban a sorrendben közli a Vives-, Wolf- és Sturm-szemelvényeket, s ugyanolyan terjedelemben, mint azt föntebb láttuk. Dasypodius szótára két évszázadra valóban az egyik legelterjedtebb szókönyvvé vált német földön. Újabb és újabb bővítések rakódtak a hajdani törzsanyagra, kifejezve a korszak lexikográfiai, nyelvi, irodalmi eszményeinek változását. A felekezeti ellentétek elmélyülése is nyomot hagyott rajta: bár egy meghatározóan protestáns kulturális közegben született, később kibővült és 1642-től a katolikusok számára átdolgozott változata jelent meg *Dasypodius Catholicus* címmel.⁸³ A középszótár kategóriában Molnár számára Dasypodius mértékadó példának

számított szókészletének összeállítását tekintve is. Láthatóan nagy hatást gyakorolt rá a *Calepinus*-szótár azzal, hogy közvetítette az ókori kultúra, irodalom műveltséganyagának lehető legnagyobb hányadát. Balázs János teljes joggal hangoztatja, hogy a *Calepinus* meg is haladja saját választott műfaji határait. Hiszen olyan műveltséganyag duzzasztja egyre iradatlanabb vastagságúra, amely szétfeszíti a szótár hagyományos műfaji kereteit. 1598-as kiadásában a behemót kötet kis híján kétezer folio oldal, ebből háromszáznál is több az *Onomasticon*, amely a címlap szerint a következőket öleli föl: Viri, Regiones, Menses, Montes, Sinus, Fontes, Solitudines, Mulieres, Dii, Monstra, Urbes, Oppida, Castella, Insulae, Stagna, Sylvae, Emporia, Populi, Sidera, Maria, Vici, Pagi, Paludes, Portus, Navalia, Sectae, Venti, Fluvii, Promontoria, Lacus, Speluncae, etc. E jellemzőkkel a mű egyre inkább eltolódik az ismerettár, enciklopédia irányába. Szókincsmodelljében számos viszonyzó is helyet kap, így némileg grammatikának is tekinthetők e szótárak. Igen sok tudomány fogalomkészlete, tudományos műszavaik sokasága jelenik meg terjedelmes definíciókkal, részletes kifejtéssel.

Dasypodius bizonyíthatóan használta a *Calepinust*, erre mutat szókincsmodellje, enciklopédikus igénye, amit például bizonyít a *Proinde*, *Prolepsis*, *Proles* és *Proletarius* címszavak hosszadalmasan részletező definíciója.⁸⁴ Sok címszavában az egynyelvű szótár főként értelmezői feladatát kívánja megoldani, ezt példázza a *Iacio* majd kétoldalas meghatározása, sok grammatikai példával, stilisztikai párhuzammal, etimológiai mérlegeléssel. Ez utóbbi tendencia alig van jelen a **D**, **L1**, **L2** kötetben; az erre irányuló törekvés fokozottan jelentkezik viszont a heidelbergi editióban.⁸⁵

A **D** ajánlásaiban többször is emlegeti dicsérően Petrus Dasypodiuszt, mint akinek meghatározó szerepe volt műve elkészültében. Kassai tanító kora óta járt a fejében hasonló munka elkészítésének vágya: „... és már akkor óhajtozni kezdtem, hogy a jóságos Isten egyszer majd velem vagy akár még érettebb korom előtt mással a mi magyar ifjúságunknak is ilyen könyvet szereztessen: aki a kegyes szándékok iránti jóságos kedvezésével sohasem hagyta, hogy ez a vágy lelkemben lelohadjon.”⁸⁶ Ahogyan J. Pappus a *philologia sacra* felől, úgy Petrus Dasy-

podius a philologia prophana felől inspirálta Szenci Molnárt a *Dictionarium* megalkotására. Statisztikai részletességű összehasonlítást nem végeztünk, de részleges vizsgálódásunk alapján megállapíthatjuk, hogy Dasypodius szótárának szóanyaga közvetlenül kevésbé alakította Szenci műveit. Sokkal inkább jellemző a koncepció átvétele, hiszen olyan eszmények (Vives, Wolf, Sturm) inspirálták Dasypodius, amelyek a reneszánsz nyelvfilozófiai, irodalom- és tudományelméleti eredményei. Középszótár kategóriában a strassburgi fejlemények megjelenítője, hisz szerzője maga is Sturm hűséges szövetségese, ciceroniánus filológus, drámaíró.⁸⁷ Szenci addig is becsülhette Calepinus szótárát, Dasypodius ebben csak megerősíthette, hiszen a német szerző is benne jelölte meg egyik legtekintélyesebb forrását. A **D, L1, L2** szóanyagának vizsgálata után megszilárdult az a véleményünk, hogy koncepcionálisan Dasypodius a fő forrása, a címszavak átvételében és a szókincsmodell fölhasználásában pedig a *Calepinus*. A latin—magyar rész néhol már-már mértéktelen mohósággal antik enciklopédiává igyekszik szélesedni, ami által ez a rész sajátosan aszimmetrikussá válik; ugyanez az aszimmetria fönnáll a latin—magyar és

a magyar—latin rész között is. Merőben más szókincsmodell dominál a mű két részében. Mindenképpen lényeges különbség Dasypodius és Molnár Albert szótára között, hogy Szenci szóanyagát erősen közelíti az irodalomelmélet-történet irányába, legalább négyszáz ilyen jellegű szócikkével előkészíti a XVII—XVIII. század hasonló jellegű áttekintéseit, rendszerező próbálkozásait. Az L2 ajánlásában már egyértelműen legfőbb forrásaként emlegeti Calepinust: „De Calepini vero Dictionario, (*cuius medulla sive epitome est hoc nostrum Lexicon*) ...”, majd hosszasan részletezi e szótár létrejöttének körülményeit, amelynek van magyar szóanyaga is, amelyről azonban még ekkor sem tudja, hogy valójában Laskai Csókás Péter a szerzője.

Másokhoz hasonlóan ő is úgy gondolja, hogy saját századában és az azt megelőzőben újjászületett a hajdani latinság dísze és ékessége: „Az elmúlt és ebben a mi századunkban aztán annyira felragyogott a hajdani latinság dísze és ékessége, hogy szinte Plautus és Terentius, Lucretius, Cicero és Caesar irodalmának kora virágzott fel újra.”⁸⁸ Az aranykor (*aurea aetas*) irodalma tért vissza. A **D Olvasóhoz intézett ajánlása** fejt ki ideváb-

gó gondolatait. Először kötelességszerűen említi Krisztus keresztfájának háromnyelvű (héber, görög, latin) feliratát, ami e szent nyelvek összetartozását bizonyítja, utána azonban a latin nyelv dicséretébe fog, hiszen „Krisztus, a világ ura is a latin nyelvet beszélő birodalomban akart élni ezen a földön”. Már-már filológusi erényeket tulajdonít a Megváltónak, dicsérik azért, mivel „sok római feliratot elolvasott”, olyanokat, amelyeket most jámbor és buzgó tudósok — mint Janus Gruterus és Adolphus Occo — gyűjtenek össze a tudomány hasznára. Molnár is átveszi a humanisták logikáját: nyelvüket a rómaiak szorgalmasan *művelték*, alkalmassá tették az *ékesszólásra*. Ezt elvégezve a görögök minden *bölcsességét* latinra fordíthatták. Cicero időszakától kezdve — az ő példáját követve — „minden utána következő században kiváló tehetségű férfiak támadtak, akik minden erejüket a római ékesszólás tanulmányozására szentelték, hogy azt virágzásában megtartsák, hanyatlásában támogassák, elesett állapotában megújítsák”. A nyelv kiművelése által más népek számára is van lehetőség a művészetek és a bölcsélet révén a boldogság megszerzésére. Ez az a sorrend, amit

a humanisták már Petrarca és Salutati óta összefüggő logikai rendszernek tartanak: lingua culta — rhetorica — humanitas — sapientia — civilitas.⁸⁹ Az új aranykor jobbnál jobb művek sokaságával gondoskodik a latin nyelv *tisztaságáról* (de puritate Linguae Latinae), hiszen csak ez biztosíthatja a sok tiszta és római stílusban megírt tudományos mű létrejöttének feltételét (purissimo stylo Romano conscripta volumina). Ezért volt szükség arra, hogy „megszülettek a roppant Kincsházák (Thesauri), példagyűjtemények (Promptuaria), jogtudományi kézikönyvek (Fora Romana), mindenféle lexikon, így például a *legsűrűbb erdővel felérő szótárak és kifejezésgyűjtemények*” (hinc vocabulorum densissimae sylvae et phrasium copiosa supellex).⁹⁰ A vulgáris nyelveknek is végig kell járniuk ezt az utat, hiszen a „humanizmus anyanyelvi programjának . . . a vulgáris nyelvek gazdagítása képezte vezérgondolatát.”⁹¹ A D főúri pártfogóinak címzett ajánlásában Mátyás király eszményi reneszánsz tulajdonságait dicséri, magasztalja mint a latintanítás pártfogóját, de azt is hozzáteszi: „. . . ha Isten ennek a . . . királynak hosszabb életet engedett volna, akkor nyilván . . . anya-

nyelvét is ... ápolta és gazdagította volna". Szenci már szükségét érzi az anyanyelvű kultúra fejlesztésének, s ezért ruházza fel nagy királyunkat utólag ezzel az erénnyel. Ha a művelt nemzetek közé akarunk kerülni, kultúránkat hasonlóan kell alakítanunk, mint azt tették a latinok és görögök s az őket követő népek: „Bizony, bárcsak mi, magyarok is, nyelvünk csinosításában és terjesztésében (in ornanda et propaganda nostra lingua) a latinoknak és görögöknek, valamint az ezek nyomába lépő művelt népeknek tanulmányait és szorgalmatosságát tudnók utánózni (populorum humanitatis studiis exultorum possemus imitari studia et diligentiam)". Szenci úgy véli, nyelvünk kiművelésével és csiszolttá tételével tehetségéhez mérten még *hazai nyelvünknek a határait is kiterjeszti.*⁹²

A fősorolt gondolatok ott keringenek a reneszánsz sok alkotójának művében, eszmerendszerében; a magyar irodalomban Szenci Molnár előtt azonban csak nagyon kevesen jutnak el e gondolatok ily teoretikus igényű rendszerezéséig és a magyar kultúra egészére való alkalmazásáig. Rokon elemek fölfedezhetők Balassi Bálintnál, Rimay Jánosnál, azonban Szen-

ci esetében állíthatjuk, hogy ezek életművének legfőbb orientáló tényezői közé tartoznak. E gondolatok zömét strassburgi, altdorfi éve alatt ismerhette meg, valószínű azonban, hogy saját törekvéseinek tudatosításában szerepet játszott Zsámboki János munkássága is. Futólag érintettük már Sambucust, mint akit Szenci Molnár követendő magyar példának tekint. Téglásy Imre bemutatta a nyelv- és irodalomelmélet kezdeteit a magyar irodalomban. Ennek során számos olyan kérdéskört érintett, amely nemcsak Szencinél és Zsámbokinál lelhető fel, hanem már elődeinél is. Az európai reneszánszban is fölbukkan a gondolat, hogy a nyelv kiművelése legalább akkora jelentőségű, mint ha a nemzet a határait terjesztené ki. A *copia verborum* gondolata is meg-megjelenik a XVI. századi magyar irodalomban, Zsámbokinál gyakrabban. A *D Magyar tanuló ifjúságának* címzett előszavában magyarázattal szolgál arra, hogy ő — aki hosszú évek óta nem él otthon — miért írhatott szótárat a hazai ifjúságnak. Egyik legfontosabb érve: „Olyan családban születtem, — távol legyen szavamtól az irégység —, amelyben a régi magyar nyelv *romlatlanul* megmaradt (in

qua vetus Lingua Ungarica mansit incorrupta). Dédapám a sículusok, vagy inkább erdélyi székelyek nemzetségéből való volt, akik azzal büszkélkednek, hogy a magyar nyelv náluk tisztább...” (qui Linguam Hungaricam penes se esse puriorem gloriantur).⁹³ A *sermo purus, puritas sermonis* a reneszánsz gyakran ismétlődő irodalmi-nyelvi gondolata; ez először a latinra vonatkozik. Igen hevesen küzdenek minden *barbarismus, barbarolexis* ellen. Nem véletlen, hogy Molnár is egész sor szócikkben ostorozza: *Barbaraléxis* — Deác beszédben, Deáktalan szónac elegyítése; *Barbare* — Parasztul, Deáktalanul; *Barbaria* — Gorombaság, parasztság; *Barbaricus* — Parasztbeszedő, erkölcző; *Barbaries* — Parasztság; Gorombaság; *Barbarismus* — Midőn ember Deákul nem Deaki szolásnac modgya szerint szól; *Barbarus* — Paraszt, Idegen szavo. Amint azonban az anyanyelvek egyenrangúvá válnak a latinnal, esetükben is minőségi kritérium-má lép elő a romlatlanság, hiszen csak ezt garantálva lehet a vulgáris nyelv a latinnal azonos értékű irodalom és tudományosság hordozója. Téglásy Imre kimutatja, hogy ez az igény más szerzőknél is megjelenik (Bencédi Székely István, We-

res Balázs, Károlyi Péter és Károlyi Gáspár), bár a Szencinél tapasztalt teoretikus igény fokát egyikük sem közelíti meg.⁹⁴ Kialakul a nyelvi *purizmusnak* egy olyan változata, amely a magyar esetében *lingua incorruptá*-nak a székelyek magyarságát tekinti. Igaza lehet Téglásynak: „Szenci Molnár nyilatkozata tehát azt is jelzi, hogy a szótárban ezután az anyanyelvi purizmus programjának megvalósulási módját is kutatnunk kell.”⁹⁵ Ez az igény meghaladja Zsámboki elképzelését, hiszen ő mind a művészetek, mind a tudományok tekintetében a latin elsődlegességét vallotta a nemzeti nyelvekkel szemben.

Azonban nemcsak az anyanyelvi purizmus jelenik meg Szenci művében, hanem jelen van a *latin purizmus* is. Appendixként csatolja Orazio Toscanella 1566-ban Antwerpenben megjelent *Epitheta, antitheta et adiuncta ex M. T. Ciceronis collecta* című munkáját, amely a ciceronianus purizmus szellemében íródott, szerzője egyezteteti az arisztotelészi és horatiusi poétikát.⁹⁶ Szenci Molnár e ciceroniánus purizmus képviselőjére legelőször Sturmtól kaphatott ösztönzést, majd Zsámbokitól is, hiszen ez utóbbi hangoztatta

Sturmhoz igazodó véleményét.⁹⁷ Eklektikus álláspont ez, de módot ad az anyanyelvi szempontok fokozódó érvényesítésére. Hogy a ciceronianus értékrendszert Szenci később sem adja föl, annak bizonyítéka az **L3 SSc** függeléke, amelyben két hangsúlyozottan ciceronianus írást ad közre, először Johann Bilsten *Methodus novam aperiendi scholam . . .* című művét, másodsor pedig a már emlegetett N. Frischlinus *De ratione instituendi puero- rum . . . ut Latinam discat recte loqui, et scribere; Graecam vero mediocriter intel- ligere: in superque rudimenta Dialecticae et Rhetoricae ad usum scribendi conferre* című munkáját, amely a sturmi eszménye- ket viszi tovább.⁹⁸ Az istenek hírnöke la- tin és görög elnevezésével egyaránt sze- repel Molnár művében: *Mercurius* — Egy Czillag az Planetac közül, item *Szollásnac*, *Tolmaczlasnac*, kalmarkodasnac Istene, az Jupiter fia, az Istene Postája; *Hermes* — Az *Mercurius*, Item *Oszlop*, *Utmutató*. Láthatóan főként a kifejezés, a nyelvi ké- pességek demiurgoszaként tartja számon a furfangos istent, ezt erősíti az *oszlop*, *útmutató* értelmezés is. Ez párhuzamba állítható Sambucusnak a *Grammaticae*, *Dialecticae*, *Rhetoricae*, *Historiae* diffe-

rentia című Carlo Sigoniónak ajánlott embléma-versével, s más művei gondolatmenetéhez is csatlakozik. Eszerint a Dialektika, Retorika, Történetírás mind a Grammatikán nyugszik, mintegy tartja őket ez a hosszú oszlop (tenet has Virgo, *columna teres*). Zsámboki szerint a latin állandósága, mértékadó volta — amelyet Molnárnál Mercurius fejez ki — grammatikájában ölt testet, ez a latin humanizmus alapja, mércéje, *oszlopként útmutatója*.⁹⁹ Jelentős számban találunk olyan címszavakat, amelyek Sambucus irodalomelméleti-esztétikai gondolatainak ismeretére utalnak. Sok olyan fogalom jelenik meg, amely a reneszánsz esztétikai gondolkodásának átfogó kategóriája, illetve annak neoplatonikus vagy éppen arisztotelianus irányzatában volt használatos. Egész sorozat kerekedik az imitációból: *Imitabilis* — Követhető; *Imitámen* — Követés, Ovid. Priscique imitatione facti; *Imitamentum* — Idem.; *Imitatio* — Követés, Rutil. Sedula promisit summus imitatio fascies; *Imitator* — Követő, Horat. Interpres nec desilies imitator in arctum; *Imitatrix* — Követőné; *Imitatus* — Követött, Virg. Ecce repente velut patrios imitatus honores; *Imitor* — Követöm, Horat.

Exprimet et molles imitabitur are capillos. Hasonlóan terminus jelentésű: *Mimesis* — Mas ember erköltsénece es szollasának Követese, mutatása és kiformalasa; *Mimus* — Mas ember erkölczinece szollásának mesterseggel trefas követeje. A neoplatonikusok ihlettanában központi helyet foglal el az isteni elragadtatás állapota. *Entheastici* — Istennel, Isteni ihlessel, tellyessec; *Enteatus* — divino numine afflatus; *Entheus* — Istentől illetett, ihletés. Elménece Istentől való indítása. Isteni jelenéssel tellyes; *Enthusiasmus* — Isteni ihletés, eszellyősséggel veretes. Az utóbbi címszó az L2-ben szerepel, úgy látszik, ekkor már kritikusanban ítélte meg a neoplatonizmus eme kulcsfogalmát, mert rosszálló toldalékot illesztett hozzá: eszellyősséggel veretés. Ugyanebbe a kérdéskörbe tartozik az *Afflatus* — Fuallattott, Ihletött; *Inspiratio* — Ihlés, bév fuas; *Inspiratus* — Ihlettetött; *Inspiro* — Beléfuoc, — Ihlöc; *Imaginarius* — Magaban meggondolat, Az mi valoban semmi, annak meg abrazolasa. Elmében formált; *Imaginatio* — Megábrazolás, Gondolkodas, Elmelkedes; *Imaginatus* — Valaminece képere czinaltatot; *Imagino* — Elmelkedem, Valamit gondolattal ábrazoloc; *Ima-*

ginosus — Képes; Abrázatos. Az isteni ihlettől elragadottak olykor örülteként viselkednek, önkívületükből búskomorságba zuhannak, ahol a lélek mérgeit a test kártékony nedveinek fölgyülemzése kíséri: ez a melancholia.¹⁰⁰ *Melancholia* — Nehez kedvőség, Emberben nehez kedv indito gonosz fekete nedvesseg; *Melancholicus* — Kinec testiben ben sok fekete Epe vagy, ki miat kesereg es Komorkedvö Eszelyöss is gyakorta. Horatiusi jelentéssel használja a következő szócsoportot is: *Delectabilis* — Gyönyörúséges; *Delectabiliter* — Gyönyörúségessen; *Delectamen* — Gyönyörüseg; *Delectatio* — Gyönyörúség, Gyönyörködés; *Delecto* — Gyönörködtetöm Horatius. Aut prodesse volunt aut delectare poetae.

IV.

A D címlapja nem kis alkotói öntudattal köszönt az olvasóra, hiszen bejelentése szerint műve „novum et hactenus nusquam editum”, s olyan erényekben bővelkedik, amelyekhez eddig a magyar ifjúság még nem juthatott, vagy nem ily becses formában: „quae studiosae juventuti Ungaricae, hactenus ista commo-

ditate, destitutae.” Nem alaptalanul büszkélkedett azonban szerzőnk a *novum et hactenus nusquam editum* kifejezéssel: műve e kategóriában valóban az első. Előzményei vannak ugyan, de Szenci módszer és eredmény tekintetében messze meghaladja őket. A műfaji előzményeket ismerte; nem sokat kellett áttekintenie. Melich János megállapítása szerint: „A kétnyelvű alfabetikus szótárakat mindennütt megelőzik a fogalomkörök szerint csoportosított két vagy több nyelvű szójegyzékek.”¹⁰¹ Közülük már nyomtatásban is megjelent Murmelius *Lecicona*, Pesthy Gábor *Nomenclatura sex lingvaruma*, Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclatura seu Dictionarium Latino Ungaricum* című műve. Ezek eleve nem törekedtek a nyelv teljes szókincsének feldolgozására, hanem bizonyos elméleti szempontok szerint alakították ki témaköreiket. További hátrányuk — bár az előbbiből következik —, hogy kizárólag vagy főként csak a névszók szerepelnek felsorolásaikban.¹⁰² Alfabetikus rendszerű előzmény is csak kettő akad: a már többször méltatott *Calepinus* és Verancsics Faustus ötnyelvű szótára. Látható, valóban senki sem készített még Molnáréhoz hasonló művet, hiszen mind a *Calepinus*, mind a Verancsics

műve soknyelvű szótár, ahol a magyar csak egyike a nyelveknek. Magyar—latin szótár pedig még egyáltalán nem készült eddig: ezért lehet joggal büszke Molnár Albert.¹⁰³ Az L1 függelékében Szenci közreadja egyik műfaji elődjét, amely bemutatja a verses, csak névszókat összegyűjtő nomenclaturát, Johann Honterus *Poema de variarum rerum Nomenclaturis per classes distinctum* címmel. Joggal érzi úgy, hogy erőfeszítése eredményeként átnyújtja a magyar ifjúságnak „a szavaknak ezt a valóságos erdejét — quasi Sylvam quandam vocabulorum suppeditabunt”. A humanista terminust még meg is sokszorozza: copia verborum — Sylva verborum. Hosszadalmas címe utal arra is, milyen szempontok vezérelték szótára összeállításában; helyet kapnak itt: „Nomina item propria Deorum Gentilium, Regionum, Insularum, Marium, Fluviorum, Sylvarum, Lacuum, Montium, Populorum, Virorum, Mulierum, Urbium, Vicorum et similibus . . .” Calepinus *Onomastycon*-jának címlapján láttunk hasonló felsorolást. De megjelöli szótára célját is; szóanyagát a retorika területén, a stílusgyakorlatokban kell hasznosítani „Quorum usus in oratione et styli exercitio frequentior est”.

A szakirodalom már többször deklarálta, hogy a mű két fele (latin—magyar, magyar—latin), nem tükörképe egymásnak (a latin—magyar jóval terjedelmesebb); *más-más szókincsmodellt teremtenek*. E kérdéskör statisztikai pontosságú vizsgálata csak számítógépes módszerrel végezhető el (s ez mindenképpen indokolt lenne!), de már a hagyományos módszerrel szerzett adataink, megfigyeléseink is emellett szólnak. A következőkben néhány — általunk szignifikánsnak vélt — szempont szerint vizsgáljuk a szóanyagot. Korábban említettük, hogy a latin—magyar rész is aszimmetriát, sőt aránytalanságot mutat. Más témakörök rovására túlteng az antik műveltség, főként annak nyelvi, irodalmi, mitológiai és kultikus vonatkozásai, de az ókor botanikája, zoológiája és topográfiája is helyet kap. Túlnyomórészt a görög-római kultúráról van szó, legfeljebb annak jut még hely, ami valaha a két birodalommal valamilyen összefüggésben volt. Föltűnő, hogy mennyire mellőzi Szenci a zsidó—keresztény vonatkozásokat; ezek száma összesen nem éri el a kéttucatnyit. Amíg tobzódik az ókori kultuszok, szertartások fölsorolásában, mitológiai személyek garmadája hemzseg művében, tán csak egyetlen

teologikus címszava van: *Purgatorium* — Valami purgalo helye az Papistás lelkei-
nec az Pokol vidéken. Itt is mértéktartó,
tárgyilagos, alig érződik, hogy szerzője
kálvinista. Annál bővebben adagolja az
ókori kultuszokat: *Thymneum* — Innep
volt, mellyen az Halászoc Neptunusnac
Thymnus hallal áldoztac, hogy Jo szeren-
czejec lehessen az halászásban. *Tubilustri-
um* — Festus. ünnep nap volt, mellyen az
kürtökett és trombitakat vízzel meg szen-
teltéc. *Fontanália* — Kutaknac tulaydoni-
tott ünnepec voltac, midön az jó Kutakba
koszorokat hántanac.

Egészen furcsa névtelenek, alig-
alig ismert figurák válnak érdemessé a
megjelenítésre, mint Nero egyik kedves
herélt embere (Sporus), egy sziget, ahol
sok volt a kecske (Polyaegos), egy elefánt
(Sutrus); Tertius Cabbalusról csak annyit
árult el, hogy furcsa római ember, Tibe-
rius császár egyik virtuskodó nagyivója,
aki három icce bort tudott meginni „egy-
huzomba”: *Tricongius*. *Chione* már leg-
alább irodalmi hős, mégpedig Martialis-
nál: Neve egy hires Kurvánac az hónap
fejérségétől. Mart. Frigida es et nigra es,
non es et Chione. Az ókor valóságos vagy
mitológiai földrajzi helyei közül is előke-
rülnek a legeldugottabbak: *Fons Slis* —

az Nap Kuttya az Lybiai pusztán. Kinec vize estve es reggel meleg: Eyfélkor szer- telen hév. *Libethra* — Egy barlang az Li- bethrus kutnál. *Libethrides* — Az Libet- rus kutnál lako Musac. *Libethrus* — Egy kut Macedoniaban, az Musaknac szentöl- tetöt. Szorgalmasan fölsorolja Actaeon min- den kutyáját, a kentaurokat, Aeneas sok társát. A forrás igen sok esetben a *Cale- piunus* vagy *Onomastyconja*. Ezek sokszor szinte szuggerálják Molnárt, néha nem is tud ellenállni, szinte mechanikusan veszi át az előtte álló mintából szavak egész sorát, bár szerepeltetésük kétes értékű: Ebor, Eboreus, Ebur, Eburatus, Eburneo- lus, Eburneus, Eburnus. Az ilyen szócsop- ortok az ezoterizmus irányába szapo- rítják a szókincset.

Bemutat különböző csodabogarakat, rejtélyes népeket is. *Sciapodes* — Indiai egy lábu népek, kiknek talpoc olly szeles, hogy az heusegec ellen hanyata fekvén azockal bearnyekozhattyac magokat. Az indiai szájatlan népek csak lehellettel él- nek (Astomi). Szó szerint az *Onomastycont* fordítja: *Fanesii* — Az Eszaki Tengeren tulvalo népec, kic nagyfülöckel magokat befedezhetik. Populi Oceano Septentrio- nali, qui (ut ait Plin. lib. 4. cap. 13.) tales

habeant aures, ut eorum nudacorpora his tegantur.) Az *Onomastycon* ugyanitt németül is megadja e hely fordítását: German. Völcker im Mitnächtigen hohen Meer, welche so groß ohren haben (als Plin. schreibt), daß sie sich mit denen bedecken können.¹⁰⁴ A massagétákhoz és a hyperboreusokhoz közel lakó népek a kutyafejű *Hemicynnes*, a *Hieri* pedig a sauromatákon túl lakó szent életű kopasz emberek. Mindkét címszó, Pliniusra támaszkodva, a *Calepinus*ból ered; a sort több tucatnyival lehetne megtoldani.

Említettük, hogy a szótár az enciklopédia irányába bővül. Gazdagodnak a címszavak témakörei, nő az egyes szócikkek terjedelme. Az előbbit láttuk az imént, nézzük most az utóbbit. A legnagyobb arányú tartalmi bővülés az antikvitás témaköreit tárgyaló szócikkeknél tapasztalható. Általában a tulajdonnevek, a személynevek tartoznak ide. Például: *Sphinx* — Egy iszonyu állat volt Thebasnal, kinek keze feje Leanzo, Szarnya madar, dereka mint az Ebnecc, Oroszlany körme sarkany farka, Szava olly volt mint az embernecc: ki mindennecc, kit az uton kaphattott egy meset adott eleiben, mellyet ha ki meg nem seythetött, azt mingyarast megölte. *Tantalus* — Az Jupiter és Plota

fia, ki Pokolban (az Poetae tetzésse szerint) mindenkor szomjuhozic és éhezic, noha torkig all az vizben és orra előtt függ az termett alma fa, kikkel ha mikor élni akar, menten el rantanac elöle. Hinc Tantaleus. *Ucalegon*: itt az egynyelvü értelmező szótárac módszerét követi — *Nobilis Trojanus, qui tempore Trojani belli, ob senium abstinebat armis, cujus rem et domum in personam transtulit, Virg. dum ait: jam proximus ardet.* A személy mellett nyilván a sententia kedvéért idézi föl a trójai nemest: *Jam proximus ardet Ucalegon.* Megértő a sokszor vitatott, vagy éppen megvetett filozófussal is: *Epicuros* — Athenasbéli Bölcz, az ki a testi Gyönyörüséget, fő boldogságnac vallotta. A szerelem istenasszonya is jobbára vonzó tulajdonságokat mutat: *Venus* — Szerelem Isten asszonya, item Szépség, Ekesség, diszesség, Item Buja szerelem, Szerelemnec tüzes langja, tisztatalansag. Szenci Molnár egész életében rá volt utalva a fautorokra, pártfogókra; akadtak közöttük kicsik, nagyok, akadt nélkülöző diáktárs, fejedelem, és császár. Így hát nem csoda, hogy hosszasan méltatja *Maece-nast* — Neve volt egy romai Nemes fő embernec, Augustus Czaszarnac kedves embere, és Virgiliusnac Patronusa, es Ho-

ratusnac. Erről minden tudos embereknek jó akaro patronusa Maecenasnac mondati. Moecenatis erunt vestra trophaea fides. Az epizodisták közül egy rajongó platonikus édesbús históriáját beszéli el. *Cleombrotus* — Egy Ambraciai ifjú ki midőn halotta volna az Platotul, hogy az lelkec meghalhatatlanoc volnánac, magas helyről magát levetvén megölte, hogy hamarabb az halandoc közül az halhatatlanoc közé mehessen. Az egyik ókori hős ercjének jellemzésére magyar párhuzamot használ fel: *Milo* — Egy Romai, Item, egy Crotoi Baynac, ki ököllel egy ütésben akar melly erős ökröt megölt. *Nem erőtlemb volt az Toldinál.*

Szenci Molnár esetenként — antik inspirációra — a szabadszájúságtól sem riad vissza. *Eugium* — az aszszonyi állat szemermes testének kapu hartyaja, melly az Venus első Ostromán rontatic el. *Crisso*, *Crisso* — Farodat az Venus dolgában moszgatod. Martial. Nyilván a pajzán római epigrammatista bátorította a címszó fölvételére. *Succaba* — Ferfi alá heveredő kurva, parázna aszszony. *Succubi* — Dæmones dicuntur, qui sub humana specie corporibus assumtis se viris subiiciunt, sicut incubi, qui mulieres ineunt. *Trit* — Ficta vox, qua usus est Nonius et Plaut.

Az Alol elboczatando szellönc roppanása, Egy szoval Fing. Fesztelen böséggel jelennek meg a nemiségre vonatkozó szavak is, némelyikük biológiai aprólékossággal. *Phimosus* — Az ferfiui tagnak nyavalyája, midön az böre ugy megszorul, hogy az mackrol le nem foszolhat avagy viszontag rea nem burulhat. Hasonló részletességgel szól a női testtájakról is, sokszor irodalmi ösztönzésre: *Interfeminium*, *Cunus*. Kalauza ebben nemegyszer *Martialis*, *Plautus*, *Terentius*.

Óriási helynévanyagát kimerítő és rendkívül alapos tanulmányban vizsgálta Kovács Sándor Iván.¹⁰⁵ A továbbiakban jobbára az ő gondolatmenetére támaszkodunk. A helynevek döntő többsége a kulturális, művészeti, irodalmi topográfia része; legnagyobb hányaduk Itáliában található. *Arpinum* — Olaszországi város. *Ciceronac*, *Plautusnac*, és *Cajus Máriusnac* hazája. *Blandusia* — Tartományoczkaja *Sabiniánac*, holott *Horatiusnac* Majorja volt. *Venusia* — *Colonia inter Lucaniam et Apuliam*, *Horatii*, *Poetae Patria*, unde *Venusianus dicitur*. Hinc *Adjectiva Venusinus, a, um*, ut *Colonus Venusinus*, *Sylvae Venusinae*. Kovács Sándor Iván összegezése szerint „ha valaki venné a fáradságot és »könyvbe rendelné« ezt a velencei és

római vonatkozású szavakkal együtt kb. négyszázötven szót és kifejezést, Itália első magyar nyelvű történelmi-topográfiai ismertetését kapná eredményül”.¹⁰⁶ A címszavak túlnyomó többsége az antik Rómára—Itáliára vonatkozik, bár néhányuk olasz jelentés-értelmezéssel bővül: a *Trasimenus* — Egy tó Olaszországban, kinek mostani neve Lago di pergia. A forrás többnyire itt is Calepinus. Már az utazási emlékek számbavételénél rábukkanhatunk olyan szavakra, amelyeket a személyes élmény hitelesít. Különösen a *peregrinatio* fogalomköre gazdag e tekintetben.¹⁰⁷ Biztosan az élmények munkáltak Szenci Molnárbán akkor is, amikor oly sok címszóba foglalja bele a vendégfogadóban lakást, szállásra térést, a szálláson élőket, vendégfogadóban lakó vendégeket, hisz maga is sokszor keresett bujdosásai során szállásocskát, vendégfogadócskát (*Diversor, Diversoriolum, Diversorium, Diversorius, Diverticulum*). Lehetetlen nem érezni a munkában töltött éjjeli virrasztások emlékét e címszócsoporton, hiszen több művéről is úgy emlékezik meg, hogy az *éjjeli virrasztásainak gyümölcse*.¹⁰⁸ *Lucubratio* — Ejeli gyertya világnál való munkalkodás. *Lucubrationes*

— Ejeli vigyazással iratot. *Lucubration-
cula* — Ejel szerzett kis dolgoczka, Vigyá-
zásoczka. *Lucubratorius* — Eyeli munka-
hoz valo. *Lucubro* — Valamit gyertya vi-
lágnál mivelec, tanulo, könyvet iroc.
Martialis. Haec dat nocturnis nox lucub-
rata Camoenis. *Elucubro* — Eyjeli mun-
kással megszerzem, Gyertya velágnál
vigyazván mivelem. *Elucubratus* — Eyje-
li munkával megkészitetött. Legfontosabb
számára, hogy *tanulok, könyvet irok*. A
könyv fanatikus tiszteletére vall a *Bib-
liotaphi* címszó beillesztése: Könyvkopor-
soc, az az: Olly emberec, kic midőn va-
lami jó könyveket kaphatnac, senkiével
nem közlic, hanem csak magoknac titkon
olvassac. Életútjának fontos helyszínei is
az élmények többletével tágulnak cím-
szóvá. *Argentina* — Nemet Orszagnac, az
Rhenus vize mellett Alsatia tartomány-
ban valo szép es erős városa. Itt olly ma-
gas tornyó ékes templom vagyon, kinec
Europában ninczen mássa, vagyon ismet
ittén egy hires Academia, kiben eleitől
fogva soc bölcz emberec tanitottanac, ho-
lott en is ki ezt Magyarol irom, negyed-
fél esztendeig laktam iffiabb koromban.
Altorfium — Városka az Noribergiai Urac
tartományában, Mellyben az Noribergai

tiszteletes tanacz gazdag Academiát fondalt, 1573. esztendőben, Holott ez Dictionariumot irta Albertus Molnar, 1603. esztendőben. *Heidelberg*a — Fölsö Német orszagi varos, az Neccarus vize mellett, melly viz nem messze az Rhenusba szakad. Itt fö Academia fundaltatott 1387. esztendőben. Az L2 latin—magyar részének S betűjét a lehető legszemélyesebb címszó zárja: *Szencinum* — velut alii scribunt Szemcinum, Szentz, est Oppidum Ungariae non procul a Brachio Danubij, inter Tyrnaviam et Posonium, Germanis Wardtberg, quod nomen insculptum est Reipublicae sigillo antiquissimo: ubi natus est Autor hujus Libri Alb. Molnar Anno Christi 1574. 1. Sept.

Irodalomtörténetünk már sokat és jogosan búslakodott azon, hogy a reneszánsz latin nyelvű hazai irodalomelméleti eredményei — nem is beszélve a külföldiekről — alig épültek be a reformáció korának magyar nyelvű irodalmába. Azt is szokás emlegetni, hogy e korszak diszkontinuitást okoz a magyar irodalomelméleti gondolkodásban. E kérdéskört igen fontos új eredményekkel más megvilágításba helyezte Bán Imre kismonográfiája. Felhívja a figyelmet arra, hogy Pécseli

Király Imre *Isagoges rhetoricae libri duo* című művének 1621-es oppenheimi kiadását „alighanem Szenci Molnár Albert intézte”.¹⁰⁹ Ennek határozott és jól dokumentálható előzményét találjuk a **D**, **L1**, **L2** irodalomelméleti címszavaiban, amelyek jelentőségére már korábban fölhívta a figyelmet Téglásy Imre: „fordítói gyakorlatának elsődleges elméleti alapját szótárírói tevékenységében kell számon tartanunk. Az 1604-es és 1621-es kiadások szöveganyagában különösen sok irodalomelméleti, retorikai, illetve poétikai szakkifejezés tanúskodik arról, hogy a szótárak e tekintetben is kimagasló, mindeddig nem értékelt jelentőségűek”.¹¹⁰ Téglásy e címszavak számát mintegy háromszázban állapítja meg, ehhez azonban még kb. százat hozzáadhatunk. Legfőképpen azért, mert a **D** már említett függeléke, H. Toscanella műve igen sok hasonló jellegű fogalmat felsorakoztat. Ezekből sok azonos a **D** címszavaival, azonban bőségesen vannak olyanok, amelyek itt más fogalmazásban jelennek meg, vagy csak itt olvashatók. Ilyen a *Facetiae* — *Aequabiliter fusae, peracuta, breves, politissimae, ridiculae, jocosae*. Mindezek beható elemzésére itt most nem vállalkozhatunk,

mindössze néhányat ragadunk ki. Olyanokat mutatunk be, amelyek a legsikerültebben magyarázzák a jelzett fogalmat. *Gradatio* — Szólásnac modgya, midön az melly Igén az beszéd elvegesztetic, ugyan azon kezdetic el az következendő, és így mind fellyebb hág az beszéd. *Ironia* — Gunyolas, Midön czelekedetünckel vagy kimondasnac mivoltával, es az szónac hordozásával megjelentyüc, hogy külembet ertünc, az ige tulaydonsaganal. *Metonymia* — Nevec elváltoztatasa, midön ember az Pohart megiszsza, s az Bort mas keziben adgya, Es az Cicerot által olvassa, az Terentiust kitanollya. *Paronomasia* — Hozza nevezés, midön ket hasonló szónac sokkal külömb az értelme: ut, Nem fapostilla hanem lapos tegla. Nem Teve, hanem terhel tele. Az Paromaeon ezekhez hasonló figura, ut: most nem Pap, az ki nem kap. *Prosopopoeia* — Személy szerzés, Mikor nema dolgocnak beszellest tulaydonitunc, ut: Sir az Szegeletben az Igasság, Rikolt az utzakon az Hamissag: ezt Könyves szemmel nezic az varos falai. *Scazon* — Santito Jambicum carmen, kinec a végén Spondeus Pes vagyon. Mart. Apollinarem conveni meum Scazon. *Syncrasis* — antithesis, comparatio. Ket különböző dolognac öszve vetése, ut, Vert viszen ve-

retlent. Te tul s en innen, te hagyiczad s en ütöm. *Synecdoche* — Ertelem foglalo mod: midön valami resz mondatic, de egez dolog ertetik, viszontag mikor egez dolog neveztetic, de czak egy rész értetic.

Az eddig elmondottak is bizonyítják: van Molnár Albert szótárának jelentős szerepe a magyar irodalomelméleti gondolkodás folyamatosságának fönntartásában. A gyakorlat oldaláról már fölvetették, hogy „Szenci Molnár Albert szótára milyen hatalmas segítséget jelentett 17. századi fordítóink számára — mindenekelőtt a terminológiai nehézségek leküzdésében”.¹¹¹ Merényi Varga László bizonyítja, hogy Thordai János ismerte Szenci szótárának irodalomelméleti szócikkeit, s Epiktétosz fordításánál föl is használta őket.¹¹²

Esztétikai fogékonysága, arra készíteti Molnárt, hogy *zenei-zeneesztétikai* műszavaknak is helyet adjon; igaz, erre gyakorlati indítéka is lehetett, hiszen Oppenheimben kántorkodást vállalt. (Lásd: *Vibrisso, Apotomia, Diapason, Diapente, Diatéssaron, Disdiapason.*) Ismerte Bonfinius művét, a szüzességről írott elmés symposiont: *Symposium Trimeron* — Antonius Bonfiniusnac az Beatrix kiralne

aszszonnac diczéretereire irt könyve, Harmadnapi lakodalomnac bölczen beszélgetéséről. Reneszánsz kori, sajnos csak hírből ismert drámánkról is volt tudomása, mint azt a magyar—latin rész címszava mutatja: *Gritti Lajos* halála, *Prov. Admetinania*, *Harmodii Cantilena*. Meglehet, hogy ebben a címszóban Baranyai Decsi adagiumát követi.¹¹³ A szótár három — Szenci életében megjelent — kiadását áttekintve azt látjuk, hogy a legerőteljesebb gyarapító tényező az irodalom. A latin—magyar részt nagymértékben gazdagítja a prozódiai példatár. Az **L1** Henricus Smetius prozodiájának példaanyagából merít bőségesen. A heidelbergi professzor műve tulajdonképpen prozódiai példatár, amely alfabetikus sorrendben, szótárszerűen halad, jelzi a szótagok hosszúságát, a verslábakat, s az adott prozódiai tulajdonságot hordozó szót mindig egy-egy verssorba foglalja.¹¹⁴ Újabb bizonyítéka ez annak, hogy Molnár enciklopédikus igénnyel bővítette munkáját.¹¹⁵ Az **L2** valóban közelít ahhoz, amit címszava így fejez ki: *Cyclopaedia* — Az egész könyvbéli tudományoknak kerekdeden egymásból függő egész Tudománya; *Encyclopoedia* — Tudományoknak, kerekdeden egymásban függése.

V.

A magyar—latin rész aszimmetrikus viszonyban áll a latin—magyarral. Még az imént azt mondhattuk, hogy a latin—magyar rész szókincsmodelljében az antikvitas, e kultúra intellektuális szókészlete a meghatározó, addig a magyar—latin részre ez nem érvényes. Ez utóbbi csak töredékét tartalmazza az első részben megjelenteknek. Noha magyar—latin szótárunk nem volt Molnár műve előtt, szókincsmodelljét tekintve mégis volt egy mintaképe: ez pedig Szikszai Fabricius Balázs nomenclaturája. Meg merjük kockáztatni azt, hogy Szikszai Fabricius műve inkább a magyar—latin rész forrása, mintsem a latin—magyaré. Méghozzá úgy, hogy Molnár a latin szavak magyar tolmácsolatait vette föl címszóként, de nem biztos, hogy a Szikszainál szereplő latin jelentést is fölhasználta, hanem inkább máshonnan illesztette hozzá a latint. (Vizsgálódásaink erre utalnak; ám itt is csak egy számítógépes összehasonlítás révén nyerhetnénk pontos statisztikát.) Már Melich János felismerte Szikszai munkájának értékeit, mert „benne a mindennapi élethez szükséges szavak csaknem vala-

mennyi csoportja össze van állítva. S az, hogy a műben igen nagy szókészlet van s hazai viszonyaink szükségletéből készült, kiváló értéket kölcsönöz e műnek nyelvtudományi tekintetben is, mert nincsen szótári művünk a XVI. századból, *Calepinust* is beleszámolva, amelyben olyan gazdag, hazai dolgainkat magyarul megnevező szókincset elénk tárna”.¹¹⁶ Ugyancsak ezt az erényét dicséri legújabban Balázs János.¹¹⁷ Noha korántsem fetisizáljuk Turóczi-Trostler József megállapítását az európai és magyar távlat különbözőségéről és kapcsolatáról, esetünkben valóban élesen kirajzolódik e különbség: igaz, ugyanitt tapasztalhatjuk az európai és magyar távlat interferenciáját is, a paroeimiológia érvényesülésében.

Molnárt éppúgy dicsérhetjük a növények, virágok, állatok, természetett növények, gyümölcsfák, a szőlőművelés és borsászat, földművelés, halászat, vadászat szóanyagának bőséges bemutatásáért, mint Szikszait. Molnár ennyi almafajtát ismer: *Alma* — *Pomum*, *Malum*. *Apropiros* alma, *Malum sericum*, *Aprobirs* alma, *Malum strutium*, *Birs* alma, *Malum Cotonium*, *Cidonium*, *Borizö* alma, *Pomum Vinaceum*, *Eleve érő* alma, *Malumpraecox*.

Hegyes alma, Pomum turbinatum, Igen édes alma, Malum melapium, Kerekdéd alma, Malum orbiculatum, Leanyczeczü alma, Malum orchomasticum, Muskataly alma, Malum apianum, Mohos alma, Malum muscosum, Puha alma, Pomum mite, Telelő alma, Pomum serotinum. Vad alma, Pomum agreste. Borból is fölsorol tizenkilencet; mindkét esetben Szikszai a bizonyítható forrás. Majd *nyolcvan olyan címszót* vesz föl, amelyben a szőlő szerepel.

Annál szegényesebb szótára az irodalmi műveltség s általában a szellemi kultúra területére vonatkozó szavakban; a ritka kivételek egyike az énekléshez fűződő szócsoporthoz: Ének, énekeczke, énekeldegelec, énekes, eneki tudomány, eneklec, éneklés, énekesben szavammat cifrazom, reszkettetem; éneklési mesterség, éneklő, ének nótája, énekszó. A ciceroniánus-sturmi értékrendszer töredékei jelennek meg, amikor az *Urbanitas* értékfogalomként bukkan föl, s nem a városban lakás kifejezése. *Emberseges beszédő* — Urbanus, *Emberség* — Humanitas, modestia, Civilitas, Urbanitas, Decorum; *Embertelen* — Inhumanus, Incivilis, Inurbanus; *Embertelenség* — Inhumanitas, Inurbanitas; *Em-*

bertelenül — Inhumane, Inhumaniter, Inciviliter, Inurbane.¹¹⁸ Amíg a latin—magyar rész igen tartózkodó volt a kereszténység szókészletének bemutatásában, a magyar—latin részben az *Isten* és a belőle képzett származékszók jelentős csoportot alkotnak; már a **D** huszonkilenc, az **L2** harminchat egyértelműen keresztényi jelentésű szót tartalmaz. Megtalálható a gyónás címszó, amely tárgyilagos megfogalmazású, felekezeti ellenszenvet nem sugároz. *Sugovallás* — Auricularis confessio Papistica. A misét, miséző papot hasonló neutralitással tolmácsolja. Egyszer fölbukkan a pápa is egy közmondásban, de minden gunyoros szándék nélkül: Főtő árad a viz — Prov. Ubi Papa, ibi Roma.¹¹⁹

Az **L1**, **L2** egyik legtöbbet dicsért újdonsága, hogy szólásokat, közmondásokat vett föl címszavai közé. Nyelvtörténészeink, irodalomtörténészeink, stilisztáink, néprajzosaink gyakran méltatják, de sajnós mind a mai napig senki sem végezte el beható, elemző vizsgálatát. Tolnai Vilmos, legutóbb pedig O. Nagy Gábor írt róla, de mindketten azt hangoztatják, hogy Molnár értékei, eredményei csak akkor válnak igazán világossá, ha

előtte föltárjuk viszonyát legfőbb forrásához, Baranyai Decsi *Adagium*...-aihoz.¹²⁰ Ezt pedig idáig még senki sem végezte el, sőt magának Molnárnak a művét sem vizsgálták önmagában. Tolnai megállapítása szerint Molnár mintegy ötszáz kifejezést vett át Decsitől, szótára ezzel a második magyar szólásgyűjteménynek minősül, ami meg is jelenik az **L2**-ben, szótára 1644-es frankfurti és 1708-as nürnbergi kiadásában.¹²¹ A korábbiak alapján nyilvánvaló, hogy az európai tudományosság, a paroemiológia magyar adaptációjaként kell felfogni mind Decsi, mind Molnár művét. Tisztázni kellene a hozzá vezető szálakat, s azt, hogyan ülteti át magyar közegbe Szenci ezt az európai inspirációt. Részleges vizsgálataink alapján állíthatjuk, hogy a magyar nyelv meghatározó szerepet játszott Molnár művében, de nem oltotta ki az erasmusi örökség hatását. Azt azonban nagy valószínűséggel feltételezhetjük, Szenci kiadásainak döntő része volt abban, hogy a korábban retorikai instrumentumként értelmezett paroemiológia benyomul a nyelvi kultúrának egy más szférájába (illetve táplálkozik belőle, vagyis a népnyelvből), részben funkciója is megváltozik, és közelít a kultúra orális szférájához.

JEGYZETEK

- 1 A történet szótára 1604-es kiadásának előszavában mondja el, magyarul: *Szenci Molnár Albert válogatott művei*, Budapest, 1976 (a továbbiakban: SZMAVM), 171.
- 2 STOLL Béla, *Szenci Molnár Albert ismeretlen levele és latin elégiája*, in *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, Szerk. KESERŰ Bálint, Szeged, 1978, 263—267. (Rövidítése a továbbiakban: SZMA, 1978.)
- 3 Vö.: H. NOLL, *Der Typus des religiösen Grammatikers im 16. Jahrhundert*, Marburg, 1935. és TURÓCZI-TROSTLER József, *A magyar nyelv felfedezése*, in *Magyar irodalom—Világirodalom I.*, Budapest, 1961, I. Jól mutatja ezt a tendenciát Wolfgang FRANZE, *Historia animalium sacra*, 1612. című műve és az előszó. Apáczainál a *De studio sapientiae* (A bölcsesség tanulásáról) tartalmaz hasonló gondolatokat.
- 4 Turi levele: *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, Kiad. DÉZSI Lajos, Budapest, 1898, 118—120. (A továbbiakban: SZMANLI)
- 5 SZMAVM, 510—511.
- 6 Taksonyi írja: „... gratulor tibi... in eo gaudeo, quod prior Ungariae spem amplam de bibliis conceperis et me fovere iubeas. *Biblia quod attinet, sunt in itinere...*” 1602. szeptember 23-án írja Taksonyi: „Biblia in itinere perierunt, nec amplius spes est fore, ut huc transmitti possint.” SZMANLI, 135, 137.
- 7 Taksonyi levelei: SZMANLI, 123, 131, 140, 141, 146—149.
- 8 SZMANLI, 135.

- 9 SZMANLI, 144: „Dominus Taxonius una cum aliis tribus dominis popularibus in patriam rediit 14. Februarii, biblia Ungarica apud me reliquerat, verum domum nondum redierat, cum a patrono darentur ad eum literae de biliis in academiae bibliothecam repouendis, donec excudendi occasio sese offerret.”
- 10 SZMANLI, 146—149.
- 11 uo. Erre a levélre válaszol Asztalosnak, vö: SZMAVM, 513.
- 12 A 11—12. sor nélkül (Quam prelum HUTTER, pulcris formisque notisque) Perscite expressit quod tib calcer erit.) közli az epigrammát az L2.
- 13 SZMANLI, 159.
- 14 SZMAVM, 254.
- 15 SZMANLI, 158.
- 16 Rhumel levele: SZMANLI, 144—145. G. WERNHER, *De admirandis Hungariae aquis hypomnematum*, Viennae, 1551 című (RMK III. 395) és C. CLUSIUS, *Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam Historia*, Antwerpiae, 1583 (RMK III. 725) című műveiről van szó. Ezek forrásként való fölhasználását is indokolt lenne tüzetesen megvizsgálni, erre most nem volt módunk. Hiszen Rhumel levele szerint: „Clusii Observationes Pannonicas; illae meae sunt et video illas ipsas herbarum denominatines tuo onomastico eodem ordine alphabetico insertas.”
- 17 SZMAVM. 510—511. Ioannes SCAPULA *Lexicon Graeco—Latinum novum...* című értelmező szótáráról van szó, amely először 1579-ben jelent meg Bázelen (Per Sebastianum HENRICPETRI). A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (TREN) G. 43. jelzetű kötete volt a kezünkben Debre-

- cenben. A *Calepinusra* általában: Albert LABARRE, *Bibliographie du Dictionarium d'Amrogio Calepino*, Baden-Baden, 1975. A magyar *Calepinusról*: MELICH János, *A magyar szótárirodalom*, Budapest, 1907 (Nyelvészeti Füzetek 46).
- 18 RMK I. 300. Összehasonlító vizsgálatainkhoz mi is ezt a kiadványt használtuk a TREN gyűjteményében.
- 19 SZMAVM, 513—514.
- 20 uo.
- 21 SZMANLI, 153: „Cumque literis aliquot Dictionarii tui tituli exemplaria accepi...”; 154: „Specimina lexicis tuis, quae misisti, placuerunt et mihi et Domino Rhumelio”; 157, 159, 162.
- 22 Specimen készült Horatius Toscanella Ciceroniana epitheta című művéről, amely appendixként csatlakozik a szótárhoz. Erre bukkanhatott rá az erlangeni egyetemi könyvtárban KOVÁCS József László: „Az erlangeni egyetemi könyvtárban bukkant fel a szótár egy feltehetően próbanyomata, egyik munkavariánsa... Ez Molnár nyomdai gyakorlatának teljesen megfelel...” Szerző tanulmánya: *Szenci Molnár Albert Altdorfban* (rövidítése a továbbiakban: SZMAA), in SZMA, 1978, 258.
- 23 Vö.: SZMAA, és Richard PRAŽAK, *Szenci Molnár Albert Prágában*, in *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, Budapest, 1981, II, 182—187. A szerző ráirányítja a figyelmet a prágai kapcsolatokra, továbbá fontos új források létezésére hívja föl a kutatók figyelmét: különösen újat ígérő az a megállapítása, hogy a Rittershausen baráti köréhez tartozó Jiří (Georgius) Carolides újlatin költő „egész sor panegyrist szentelt Szencinek *Parentalia* (Prága, 1601) című verseskötetében (pl. a 255.

- számút) és „*Farrago symbolica sententiosa* (Prága, 1597) című gyűjteményes könyvében...”
- 24 SZMANLI, 162—163.
- 25 SZMANLI, 157—158.
- 26 SZMANLI, 166, 167, 168, 172, 175, 177, 181, 187. Piscator exegetikai műveinek beszerzése azt erősíti, hogy Molnár továbbra is készül a Biblia kiadására.
- 27 SZMANLI, 323.
- 28 A metszetről: CENNERNÉ WILHELMB Gizella, *Szenci Molnár Albert arcképe*, „Magyar Nyelv”, 1958, 163—164, és *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, Hrsg. von Ulrich THIEME, Leipzig. 1913. XXIV. Bd.
- 29 SZMANLI, 157: „Pro effigie tua gratias ago tibi, una cum domino Rhumelio. Is cuperet se quoque eadem forma depingi ad vivum ideoque me rogavit, ut ex te quaererem de nomine pictoris et sculptoris illius, deinde de pretii quantitate.”
- 30 REUSNER műve: *Icones sive imagines vivae litteris clarorum virorum Italiae, Graeciae, Germaniae, Galliae, Angliae, Ungariae*. 1587-ben és 1590-ben is megjelent, éppen Strassburgban, Bernardus Jobinus kiadásában, benne Szegedi Kis István és Zsámboki János arcképével, aki oly kedves volt Molnár számára, és akihez olyannyira igyekezett hasonlónak válni. Hasonló képes panoptikum még P. FREHERUS, *Theatrum virorum Eruditione clarorum...*, Noribergae, 1688 című műve.
- 31 Daniel TOSSANUS, TOUSSAINT. (1541—1602) heidelbergi professzor művéről van szó. Vö: C. G. JÖCHER, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, Leipzig, 1751, IV, 1274—1276. (A továbbiakban: JÖCHER)
- 32 SZMANLI, 30.

33 SZMANLI, XIII, 147, Rittershausen ajánló versét közli BOD Péter, *Magyar Athenas*, 1766, 180—181.

34 SZMANLI, XIII, RMK III. 1132.

35 Albertus Molnar lectori salutem.

36 Dominis et Maecenatibus gratiosissimis

37 A műfajról: Richard, KOPP, *Die Präfatio im lateinischen Schrifttum der Reformationszeit*, München, 1958. A **D** előszavairól, ajánlásairól — különösen a Rudolffhoz intézett ajánlásáról — Szörényi László írt, néhol erősen vitatható megállapításokkal: *Szenci Molnár Albert latin versei*, in SZMA, 1978, 245—253. A **D** előszavainak összetett problémáiról itt most kimerítően nem szólhatunk, mindössze három vonatkozást regisztrálunk:

1. Kétségtelen, hogy Molnár egész életművében itt a legmegértőbb a magyar középkori hagyományokhoz, sőt kifejezetten múltunk katolikus örökségéhez, András királyt megdicséri kereszties hadjáratáért, Gézá, Istvánt a kereszténység kiterjesztéséért, védelmezéséért. Még római útjára is szívesen emlékezik vissza, arra, hogy ott magyar katolikus papok látták vendégül; nemzete pedig hosszú évszázadokig tisztelte a „boldogságos szüzet”. Mindezek kimondásában bizonyára alapvetően befolyásolta a címzett személye: II. Rudolf. Ez föltétlenül megkívánta egy protésztáns szerzőtől is a lojalitást.

2. Már első művével a nagy előd, Zsámboki (Sambucus) János nyomába akar szegődni, itt azzal, hogy hozzá hasonlóan a császárnak ajánlja művét. Ezt idáig a magyarok közül — tudomásával — csak ők ketten tették. Kétségtelen, hogy Zsámboki igen nagy hatást gyakorolt Szencire, a világi tudományosság magyar képviselői közül őt tekintette

legfőbb példaképének. Ennek az életművén végigvonuló rokonszenvnek és példakövetésnek a tartalmi föltárása is várat még magára.

3. Szörényi László szerint „Rudolf császárhoz intézett előszavát teljesen a patrónus manierista ízléséhez idomította. Obskurus mítoszt illeszt az elejére, Minerva és Mars anya-, illetve apanélküli születéséről...” (246). Kétségtelen, hogy Mars születésének története szerepel a *Fastiban* (V/229—260), azonban nyilvánvaló, hogy itt is a *Calepinus* Molnár forrása; hasonlítsuk csak össze annak szövegével: „Quum enim olim Iuno turbata, eo quod animadvertisset Iovem maritum percusso capite sine muliere procreasse Minervam, versus Oceanum poficisceretur, ut scrutaretur quo pacto et ipsa sine viro parere posset, et in itinere fatigata, secus fores Florae Deae, conjugii Zephyri, consedisset, interrogata ab ea fertur, quam ob causam ad Oceanum pergeret: qua cognita facturam se voti compotem Deam pollicita est, si id Iuno Iovem celaret. Quod quum Iuno jurejurando affirmasset, mox illam Flora monuit, in Campis Olenis florem esse, quo tacto statim conciperet sine viro: id experta Iuno, concepit, et peperit filium, quem Martem nominavit.” Kérdéses, hogy a mítosznak ezt a ritkább — mondhatni exkluzívabb — változatát mennyire lehet a manierizmussal összefüggésbe hozni.

38 SZMAVM, 261.

39 RMK I. 427—428.

40 SZMAVM, 609.

41 RMK I. 513.

42 RMK III. 1330. BARANKAY Lajos, *Szenci Molnár Albert nevelői gondolatvilága*. „Protestáns Szemle”, 1943, 265—270. Szenci ezen

műve mind a mai napig sincs kellően méltányolva sem neveléstörténeti, sem irodalomtörténeti nézőpontból.

43 uo.

44 A Szenci-életműben lezajló korszakváltás jellemzőire: IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert „Idea Christianorum”-a*, in *Irodalom és ideológia a 16—17. században*, szerk. VARGAS Béla, Budapest, 1987, 231—252.

45 SZMAVM, 162.

46 SZMAA

47 TURÓCZI-TROSTLER József, *Szenczi Molnár Albert Heidelbergben*, in *Magyar irodalom—Világirodalom*, Budapest, 1961. II. 109—156 és TOLNAI Gábor, *Molnár Albert személysége*, in SZMA, 1978, 7—25.

48 BALÁZS János, *Szenci Molnár Albert és az európai nyelvtudomány*, in SZMA, 1978, 67—75.

49 Az egész strassburgi kérdéskörre: Walter SOHM, *Die Schule Johann Sturms und die Kirche Straßburgs in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1530—1581. Ein Beitrag zur Geschichte deutscher Renaissance*, München—Berlin, 1912 (a továbbiakban: SOHM); Charles, ENGEL *L'école latine et l'ancienne académie de Strasbourg 1538—1621*, Strasbourg, 1900 és Charles SCHMIDT, *La vie et les travaux de Jean Sturm*, Strasbourg, 1855.

50 SZMAVM, 262.

51 Mindkét Dasypodiusra: *Allgemeine Deutsche Biographie*, IV, 1876 (rövidítése a továbbiakban: ADB).

52 Frischlinről ADB és D. F. STRAUB, *Leben und Schriften Frischlinus*, Frankfurt, 1856. Műveinek jelentős része Strassburgban jelent meg 1599-ben. Jó néhány drámáját bemutatatták az Akadémián. (*Julius Caesar re-*

- divivus, Rebecca, Susanna, Priscianus vapulans, Der Weingärtner, Frau Wendelgard, Phasma, Dido, Venus Thusnelda meretrix)
- 53 Vö: 73. jegyzet
- 54 ADB, 17. Bd. 1883. *Adagia: sive Sententiae Proverbiales: Graecae, Latinae, Germanicae*, Argentorati, 1596. Vö: Wilhelm, KÖRTE, *Die Sprichwörter der Deutschen*, Leipzig, 1847—61. és O. E. MOLL, *Sprichwörterbibliographie*, Frankfurt a. M. 1958.
- 55 BENTZ (1547—1599) ciceroniánus művei: *Erotemata in libros Ciceronis de officiis; De figuris grammaticis et oratoriis; Ciceronis partitiones oratorias exemplis illustratae*; JÖCHER. 977.
- 56 ADB, Johann Ludwig Hawenreuter (1548—1618); SZMANLI, 420.
- 57 Melchior JUNIUS (1545—1604) ciceroniánus műve: *Ex M. T. Ciceronis orationibus loci aliquot communes eum in finem selecti...* Argentorati, 1594; ECKHARDT Sándor, *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strassburgban*, Budapest, 1944.
- 58 SOHM, 75—77.
- 59 Johann STURM, *De amissa dicendi ratione et quomodo es recuperanda fit*, Argentorati, 1544, 5/b—6/a. A TREN példányát használtuk, jelzete G. 1085.
- 60 SOHM, 91.
- 61 SOHM, 307.
- 62 SOHM, 40—42.
- 63 SOHM, 123, 77, 243, 307, 310.
- 64 Tehát mindenképpen ajánlatos Szenci Molnár irénizmusának gyökerei között számon tartani a strassburgi szájakat. Ezt azonban eddig még a legújabb kutatások is elmulasztották. Vö: URAY Piroska, *Az irénizmus Magyarországon a 16—17. század fordulóján*;

- HELTAI János, *Irénikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben és* IMRE Mihály, i. m., in *Irodalom és ideológia a 16—17. században*, szerk. VARJAS Béla, Budapest, 1987. 187—253. A heidelbergi irénizmus — úgy látszik — többértű volt, ezotérikus mozgalmakkal keveredett és a politikai, teológiai irányzatok is erősen hatottak rá.
- 65 SZMAVM, 481.
- 66 SZMAVM, 490, 493, 494, 495, 497, SZMA, 1978, 265.
- 67 TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon*, Budapest, 1988, 67. (A továbbiakban: TÉGLÁSY)
- 68 ERASMUS Roterodamus, *Adagiorum epitome*, Coloniae, 1537. A KLTE Egyetemi Könyvtárának EK 132 368 jelzetű példányát használtuk: 3—4.
- 69 STURM, *De amissa...*, 15—16, 29—32.
- 70 Ehhez hasonlók még: Forrot must, Ezideibor, Szagosbor, Io illato bor, Magos kender, Vad kender, Egerésző kigyó, Kétfejő kigyó, Kurta kigyó, Marásával rothasztó kigyó, etc.
- 71 Vö: **D**
- 72 MELICH János, *A magyar szótárirodalom*, 1907. 142.
- 73 *Das Deutsche Drama*, Hrsg. Robert F. ARNOLD, München, 1925, 92, 109—167; Günther SKOPNIK, *Das Straßburger Schulteater*, Gelnhausen, 1934.
- 74 TÉGLÁSY, 140.
- 75 SZMAA; Mindkét Mauritusra: ADB, JÖCHER.
- 76 SZMANLI, 42, 191, 193, 195, 198, 199, 219, 220, 356, 381, 384, 374.
- 77 ADB; műve a *Dämon und Pythias*.

- 78 BALÁZS János, i. m. SZMA, 1978. Balázs János véleménye az, hogy Molnárnak föltétlenül ismernie kellett Sturm életművét; megfigyelése szerint: „E módszertan világos különbséget tesz a természettudományos megismerés, valamint a polgári életre való gyakorlati felkészülés között, az előbbinek methodusát a ... dialektikának tartva fenn, a polgári életre való nevelést viszont a retorika és a grammatika hatáskörébe utalva.” Balázs János itt valószínűleg kissé mereven választja el egymástól a retorikát és dialektikát, hiszen egyrészt Sturm verbális omnipotenciát kereső utópiájában a dialektika lehet a retorika eszköze is, másrészt a természet nála esztétikai jelentést is hordoz. E reneszánsz antropomorfizáló univerzalizmus dokumentuma az egyik címszó: *Microcosimus* — Az Ember, Melly, olly mint egy kis világ.
- 79 Ferdinand, HEERDEGEN, *Lateinische Lexikographie*, in *Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft...*, Hrsg, Iwan MÜLLER, München, 1910, 687—718.
- 80 TÉGLÁSY, 11, 19, 20, 26—27.
- 81 TURÓCZI-TROSTLER, *A magyar nyelv fölfedezése*, in *Magyar Irodalom—Világirodalom*, Budapest, 1961. I. 19, 43.
- 82 A Vives, Wolf és Sturm szemelvényeknek Molnárra gyakorolt hatását megfigyelte már BALÁZS János, i. m. SZMA, 1978.
- 83 A TREN G. 894 jelzetű kötetét használtuk: *DASYPODIUS Catholicus, Dictionarium Latino—Graeco—Germanicum, Coloniae Agrippinae*, 1667.
- 84 BALÁZS János, SZMA, 1978.
- 85 Ilyen címszavak pl. *Caeterus; Indu et endo; Interduatim; Internudo; Iovis; O Aliquando* etc.

- 86 SZMAVM, 170—171.
- 87 ADB
- 88 SZMAVM, 167.
- 89 TÉGLÁSY, 11, 27.
- 90 K. Rumel a **D** elkészülte után azért dicséri már 1604-ben, mivel elkészítette hazájának, népének akkori nyelvi kincsestárát: „Dignus enim es, cui rex patriae tuae bene faciat, cum tu adeo bene feceris patriae, ut per te primum *linguae cottidianae* (sic!) *thesaurum* habet. Ubi enim desunt apta rerum vocabula, in obscuro res ipsas manere par est.” SZMANLI, 168.
- 91 TÉGLÁSY, 26—27.
- 92 TÉGLÁSY, 9. Humanista gondolat: a nyelv kiművelése fölér a nyelv határainak kiterjesztésével. A **D** ajánló verseit író barátok is azért magasztalják, mert hazájában osztalja a tudatlanság árnyait: „Lumen hic Ungariae praebet, pellitque tenebras (Inertis ignorantiae...)” (G. Pasor). Jeremias Höltzlin pedig még a vad török elleni küzdelemben is hasznosnak véli az opust.
- 93 SZMAVM, 190.
- 94 TÉGLÁSY, 40—44.
- 95 TÉGLÁSY, 45.
- 96 JÖCHER, 1751. 1273. és TÉGLÁSY, 118.
- 97 TÉGLÁSY, 103, 107, 158—159.
- 98 Beható vizsgálatuk még várat magára.
- 99 TÉGLÁSY, *A latin mint oszlop, mérőrúd és olló* című fejezet, 74—78.
- 100 TÉGLÁSY, *Arisztotelianus és platonikus irodalmi hagyomány Zsámboky műveiben* című fejezet, és VÁSÁRHELYI Judit, *Két XVI. századi magyar ciceroniánus*, „ItK”, 1978/3, 273—286.
- 101 MELICH, i. m. 12.

- 102 MELICH, i. m. 12—68.
- 103 MELICH, i. m. 93—109.
- 104 Calepinus—Onomasticon,
- 105 KOVÁCS Sándor Iván, *Szenci Molnár Albert utazási emlékei*, in *Pannóniából Európa*, Budapest, 1975, 92—107.
- 106 Uo.: 98.
- 107 Vö.: KOVÁCS Sándor Iván, i. m., 81—83, és IMRE Mihály, *Molnár Albert Bibliái Tigurinája*, in SZMA, 1978, 301—317.
- 108 SZMAVM, 213: „gyertyavilág melletti munkálkodás”. 375: „az elmúlt télen sűrű virrasztások közepette vizsgáltam újra” (ui. az L2-t); Szenci elkészült és hazaküldött szótáráról Cuno úgy beszél, mint virrasztásainak hat kötetéről: „sex exemplaria lucubrationum tuarum mittam”, SZMANLI, 167.
- 109 BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI—XVIII. században*, Budapest, 1971, 14.
- 110 TÉGLÁSY Imre, *Adalékok Szenci Molnár fordítás-stílusához*, in SZMA, 1978, 59—67.
- 111 MERÉNYI VARGA László *Thordai János Epiktétosz-fordításának stíluskérdéseihez*, „Acta Historiae Litterarum Hungaricarum”, Szeged, 1973, 100.
- 112 uo.
- 113 KARDOS Tibor, *A Gritti-játék keletkezése*, „ItK”, 1970/5—6, 547—559.
- 114 Smetius műve is igen elterjedt prozódiai kézikönyv volt hazai protestáns iskoláinkban, ahová azonban nem jutott el, ott azt részben Szenci szótára pótolta. Érdemes lenne külön megvizsgálni az átvett példákat, továbbá Szenci szelekciós szempontjait. *Smetius Prosodiája* először 1599-ben jelent meg.
- 115 Ezt az enciklopédikusságot szolgálják a különböző történelmi jellegű függelékek.

- 116 MELICH, i. m. 62.
- 117 BALÁZS János, *Hermész nyomában*, Budapest, 1987, 385—390.
- 118 SOHM, 74, 101, 109.
- 119 Ez az első ismert előfordulás.
- 120 TOLNAI Vilmos, *A szólásokról*, Budapest, 1910. és O. NAGY Gábor, *A magyar frazeológiai kutatások története*, Budapest, 1977, (Nyelvtudományi Értekezések 95).
- 121 TOLNAI, i. m. 22—30. Nem is tekintjük itt és most feladatunknak a Szencinél szereplő szólások vizsgálatát, mindössze egy-két szakirodalmi utalásra szorítkozunk. Így pl. a *Malomban hegedülni* Balassi Szép magyar *Comoedia*jában jelenik meg: Actus II. Scena I. Julia: „Csak heában, heában hányod az borsót az falra, csak heába hegedölsz az malomban, mert nem szeretem, sem most sem ezután, hiszen érted immár!” SZILY Kálmán, *Magyarnak Pécs, németnek Bécs, „Nyelvőr”*, 1889. és u. ő. *Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez*, Budapest, 1898, 350—355. Tudomásunk szerint ő szorgalmazta először *szobor* szavunk használatát.

Albert Szenci Molnár, the Dictionary-Maker

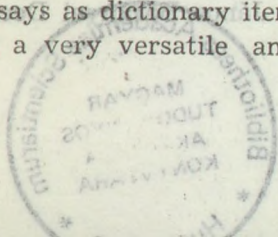
Albert Szenci Molnár was preparing to make his Latin-Hungarian and Hungarian-Latin dictionaries between 1596 and 1603 as part of the universal Scripture scholarship. As a preparation of the emended publication of the Bible, he wished to create a dictionary as well as a grammar and translations of the Psalms. In Altdorf and in Heidelberg, between 1600 and 1603, supported and urged by his homeland benefactors, his primary concern was to publish the Bible, but in 1603, because of the political developments, he relinquished his project and, changing the scheduled order, issues his dictionary instead. The work was dedicated to Kaiser Rudolph II, and Szenci Molnár visited him in his Prague court in 1604. Heinrich Ullrich's copper engraving was made for this occasion.

Szenci Molnár's work is primarily affected by Strassburg and Altdorf intellectual influences. For him, the ideas of *Johann Sturm* were the outstanding standards, but inspiration was received also from the Sturmian Strassburg circle (in-

cluding figures like J. Lang, P. Dasypodius, J. Bentz, J. L. Hawenreuter, M. Junius). His interest in paroemiology, the study of proverbs, sayings and the like emerged from his Strassburg experiences and studies, as well as his interest in theatre and in the literary theoretical system of concepts of the drama. His dictionary is a salient illustration of this intellectual tendency.

The dictionary conforms with the linguistic philosophical ideas of the Renaissance: the dictionary is an organ of regulating language (*lingua regulata*); the abundance of words (*copia verborum*) provides the vulgar language conditions to be able to cultivate scholarship and to become a vehicle of art refined by the instruments of rhetoric.

As to the sources of his Dictionary, Szenci Molnár used mainly *Petrus Dasypodius'* German-Latin and Latin-German dictionaries as well as *A. Calepinus'* dictionary of eleven languages. He, too, has expanded the borderlines of the genre of dictionary, to include a sort of encyclopedia, a treasury of lores, by adding lengthy essays as dictionary items and by employing a very versatile and erudite

Classical body of knowledge. In his model of the vocabulary, the Ciceronism as well as the influence of linguistic purism occurs. He lists, interprets, and translates for the first time to Hungarian some 400 items of literary theoretical terminology, and there is also a significant number of biographical entries. The Hungarian-Latin part is shorter in length, satisfying much more practical needs. The source here is the work entitled *Nomenclatura* by *Balázs Szikszai Fabricius*.

Both the Latin-Hungarian part, by its linguistic philosophical aspect, its body of knowledge of the Renaissance character, and by its alphabetic method, and the Hungarian-Latin part, as a first endeavour, is of outstanding significance in the Hungarian history of dictionaries as well as in the Hungarian Renaissance culture as a whole. Szenci re-issued his work twice in his lifetime (1611, 1621), with important enlargements, including Greek words and a list of poetic-prosodic examples. These two editions as well as the later ones (1644, 1708) comprise several hundreds of proverbs and sayings, relying mainly on János Baranyai Decsi's collection.

Classical body of knowledge. In his model of the vocabulary, the Ciceronism as well as the influence of linguistic purism occurs. He lists, interprets, and translates for the first time to Hungarian some 400 items of literary theoretical terminology, and there is also a significant number of biographical entries. The Hungarian-Latin part is shorter in length, satisfying much more practical needs. The source here is the work entitled *Nomenclatura* by Balázs Szikszai Fabricius.

Both the Latin-Hungarian part, by its linguistic-philosophical aspect, its body of knowledge of the Renaissance character, and by its alphabetic method, and the Hungarian-Latin part, as a first endeavour, is of outstanding significance in the Hungarian history of dictionaries as well as in the Hungarian Renaissance culture as a whole. Szenci re-issued his work twice in his lifetime (1611, 1621), with important enlargements, including Greek words and a list of poetic-prosodic examples. These two editions, as well as the later ones (1644, 1708) comprise several hundreds of proverbs and sayings, relying mainly on János Székelyi Decsi's collection.

Ara: 480,— Ft